

Rhode: arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic

Rhode es una colonia griega de la que tenemos referencia histórica desde hace mucho tiempo. A pesar de ello, a nivel divulgativo, *Rhode* es una gran desconocida desde el punto de vista arqueológico. El objetivo de este trabajo es la recopilación y sistematización de los diferentes y numerosos trabajos arqueológicos realizados en esta colonia griega, en concreto en la zona más extensamente excavada, el llamado Barrio Helenístico.

Esta denominación responde a una interpretación histórica y cronológica de los hallazgos arqueológicos. Así, en este sector encontramos una zona urbana construida en el siglo III a.C. y concebida dentro de una planificación ortogonal, en la cual las calles se cruzan perpendicularmente y las islas de casas presentan las mismas dimensiones. Este hecho urbanístico responde a una parcelación previa del terreno que ha quedado fosilizado en el trazado urbano. No obstante, este hecho queda enmascarado debido a la ocupación de diversas parcelas en manos de un único propietario.

Finalmente hace falta remarcar que este barrio, en realidad una ampliación de la colonia, parece responder a un importante incremento de la población que ha de interpretarse en relación a la política colonial de Marsella más que en la de la vecina Ampurias.

Palabras clave: *Massalia*, *Rhode*, urbanismo ortogonal, arquitectura doméstica, *pastas*.

Rhode è una colonia greca della quale abbiamo referenza storica da molto tempo. Nonostante, è stata sempre, nel livello divulgativo, una grande sconosciuta dal punto di vista archeologico. Lo scopo del presente studio è la raccolta e la sistematizzazione dei diversi e numerosi lavori archeologici fatti in questa colonia greca, specie nella zona più scavata, il cosiddetto *Barri Hel·lenístic* (Quartiere Ellenístico).

Questa denominazione risponde a una interpretazione storica e cronologica dei reperti archeologici. Così, in questo settore troviamo una zona urbana costruita nel III secolo a.C. e concepita dentro di una pianificazione ortogonale, nella quale le vie si incrociano in maniera perpendicolare e gli isolati hanno le stesse misure. Questo fatto urbanistico risponde a una lottizzazione previa del terreno che è rimasta fossilizzata nel tracciato urbano. Nonostante, questo fatto rimane a volte nascosto a causa dell'occupazione di diversi lotti da parte di un solo proprietario.

Finalmente bisogna dire che questo quartiere, in realtà un'espansione della colonia, sembra rispondere a un importante incremento della popolazione che deve essere interpretato in rapporto con la politica coloniale di Marsiglia piuttosto che con quella della vicina Ampurias.

Parole chiave: *Massalia*, *Rhode*, urbanistica ortogonale, edilizia privata, *pastas*.

Roses i el seu context

Situació geogràfica

Roses es troba situada a la comarca de l'Alt Empordà. Aquesta comarca, la més nord-oriental de la Península Ibèrica està formada per una plana emmarcada per diferents serralades, les Alberes i Rodes a Tramuntana, la Serralada Transversal a ponent, el Massís del Montgrí, el de Begur i les Gavarres i Migdia i la mar Mediterrània a Llevant, formant l'anomenat Golf de Roses. Aquest marc morfològic determina una

plana deltaica, de formació quaternària, constituïda per les aportacions dels rius Muga, Fluvià i Ter, així com els seus afluents, que a mesura que s'acosten al mar transformen la plana en una extensa zona d'aiguamolls, sobretot durant l'època preromana.

Malgrat aquest marc muntanyós, la comarca es troba perfectament comunicada a través de diferents corredors i destaquen especialment les seves entrades nord i sud. Al nord cal esmentar els passos de Panissars i del Pertús, tots dos molt utilitzats ja des de l'Antiguitat. Al sud hi trobem el corredor obert pel Ter, on hi ha avui dia Girona, un punt estratègicament vital

per a l'entrada a la Península Ibèrica i que també va ser reconegut ja a l'Antiguitat com a tal.

Roses es troba en una posició aparentment secundària dins l'Empordà, situada en un dels seus extrems, en el punt de contacte entre la plana de l'Empordà, la Serralada de Rodes i la Mediterrània. Queda una mica allunyada de la via natural que travessa de nord a sud tota la comarca, i en temps antics estava envoltada d'una incòmoda zona d'aiguamolls. La ubicació de la ciutat, i sobretot de la colònia grega, s'ha de cercar bàsicament en la seva relació amb el mar, protegida per la serralada de Rodes de la tramuntana i per la punta Falconera de les llevantades, cosa que la converteix en el millor port de la badia. Sens dubte, aquest serà el factor determinant en l'establiment de la colònia (fig 1).

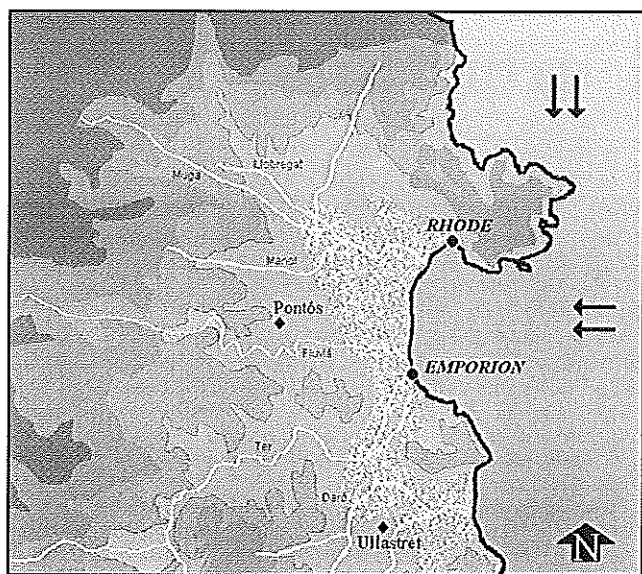

Figura 1. - Situació de Rhode en el golf de Roses indicant els vents principals.

Les fonts

Durant molt de temps l'únic coneixement que es va tenir sobre aquesta antiga colònia grega fou el provinent de les fonts escrites, que feien referència a la més antiga de les fundacions gregues de l'Occident de la Mediterrània i a la seva vinculació amb l'altra colònia grega de la zona, Empúries. Tanmateix, totes aquestes referències eren no tan sols escasses, sinó també contradictòries i confuses, amb l'agreujant que no es disposava ni dels aclariments ni de les contrastacions que haurien pogut proporcionar les excavacions arqueològiques.

Són dos els autors que es refereixen a l'origen i als fundadors de la ciutat, el «Pseudo-Escimne» i Estrabó. El primer és pròpiament una recopilació de diferents autors dels segles IV-III aC feta al final del II aC.¹

«Después, y junto al mar, se hallan de arriba a abajo los ligures y las ciudades griegas, que fundaron los

foceos de Massalia. La primera de ellas es Emporion y la segunda Rhode; ésta la habían fundado los rodios, que antiguamente poseyeron muchos barcos» (Ps. Scym., vv. 201-206).

L'altre autor és Estrabó, que escrigué durant el principat d'August:²

«Allí se encuentra también la ciudad de Rhodos, cuyos habitantes vienen de Emporion pero que habría sido fundada, dicen, por los rodios» (Str., III, 4).

«Cuéntase también de los rodios que su preponderancia marítima no data sólo del tiempo en que fundaron la ciudad actual, sino que antes del establecimiento de las Olimpiadas, y con el fin de socorrer a los hombres, emprendieron largas travesías muy alejadas de su patria, navegando por ello hasta Iberia, donde fundaron Rhode, que después pasó a ser posesión de los masalios...» (Str. XIV, 2, 10).

Aquestes fonts són una descripció de les costes del golf de Roses, on se situa la colònia de Rhode amb una breu referència als seus fundadors, ja siguin els rodies, els massalies o els emporitans. Sempre, però, destaca una primera tradició ròdia, molt antiga, anterior a les Olimpíades segons Estrabó, i una segona tradició massaliota o emporitana. Així doncs les fonts no ajuden gaire al coneixement de Rhode, en contradir-se constantment. Aquest obstacle, aparentment insalvable, podria tenir l'explicació en el fet que aquests textos, en realitat la recopilació i reelaboració d'altres fonts anteriors, podrien representar diferents tradicions i moments cronològics diversos.³ Malgrat tot això, cal fer notar que les fonts ressaltaven el fet de l'existència de l'antiga ciutat de Rhode.

Notícies històriques

L'emplaçament de l'antiga colònia de Rhode s'ha de cercar en l'actual turó de Santa Maria, emmarcat per dues rieres la Trencada i el Rec Fondo, que antigament recorria als peus d'aquest turó (Puig et al. 1995, 54; Puig et al 1996, 244). Aquest primer assentament fou posteriorment ampliat amb un eixample, físicament independent a llevant d'aquesta riera, configurant el que anomenem el Barri Hel·lentístic (fig. 2). En realitat aquesta separació física dels dos sectors, el Rec Fondo, serà el que definirà el particular urbanisme d'aquest eixample, alhora que funcionaria com a nucli central dels dos assentaments ja que és lògic pensar que la desembocadura d'aquest rec funcionaria com a port principal de la colònia, sense deixar de banda altres ports secundaris.⁴

2. La primera traducció (III, 4, 8) es troba a RUIZ DE ARBULO (1992, 71), segons traduccions de Lasserre i Jones, i la segona es troba a GARCÍA Y BELLIDO (1945, 154 i 280). Aquest autor també va traduir el primer text, però, comparades, les dues traduccions són sensiblement diferents, essent la primera més acurada.

3. A DOMÍNGUEZ (1990) hi ha una interpretació de la tradició ròdia i de com aquesta va ser inserida expressament en les referències a Rhode. També es pot veure com el fragment d'Estrabó (III, 4, 8) reflecteix conjuntament fragments de cronologia diferent (RUIZ DE ARBULO 1992).

4. La situació del port, sense cap estructura concreta, s'ha deduït genèricament a través de les troballes de material ceràmic i de les restes de vaixells, (PUJOL 1992). Així mateix una mica més

1. Per als autors i les seves fonts vegeu DOMÍNGUEZ (1990, 14-15). La traducció és de GARCÍA Y BELLIDO (1948, 57-62).

En aquesta zona, especialment sota de l'església, s'hi troba la primera ocupació provada de l'indret, que es remunta a principis del s. iv aC,⁵ malgrat que hi ha algunes restes anteriors, però que no van més enllà del s. v aC. D'aquesta primera colònia és poc el que es coneix arqueològicament però sembla delimitar un urbanisme amb una orientació diferent de la del *Barri Hel·lenístic* i més important encara que estava envoltat per una poderosa muralla, construïda amb carreus poligonals, de la qual malauradament no en coneixem gaire extensió (PUIG et al. 1996, 243-244). Històricament, no es coneixen gaires dades d'aquesta colònia fins al seu possible final a mans del cònsol Cató durant el restabliment de l'ordre romà a la zona en el 195 aC (Liv. XXXIV, 8). Probablement, després d'aquest fet la colònia entraria en una forta decadència i passaria a formar part de l'àmbit emporità.⁶

No és gaire el que es coneix dels primers temps de la romanització, si bé aquesta sembla que fou una època més activa del que fins ara hom havia cregut. No és, però, fins al s. ii dC que es pot documentar la primera estructura complexa, un conjunt termal, que ha estat interpretat en la seva relació amb el port i que es troba assentat sobre les anteriors instal·lacions del port grec. Amb el temps aquest edifici s'amplià, en transformar-se en una factoria de salaons de peix, que perdura fins al s. vi dC (NIETO 1993). Poc més és el que es coneix de la *Rhode* romana, a part de troballes disperses procedents de l'actual nucli urbà⁷ i el discutit estatut de la ciutat com a *Municipium Flavium Rhodinourum* d'època de Vespasià.⁸

A partir de l'època medieval roses tingué un molt destacable creixement urbanístic determinat sobretot per la construcció, i posteriors ampliacions del recinte fortificat als voltants de l'església de Santa Maria, testimoniada des del 943.⁹

L'actuació més important en el solar, però, fou la construcció, a partir del 1543, de la ciutadella (AINAUD 1965, 42-46), la qual cosa provocarà l'enderroc de part

de les antigues muralles així com una profunda reestructuració del terreny. Aquest fet juntament amb els posteriors setges i bombardeigs que va patir en els anys 1794-95 i 1808 varen afectar molt el subsòl arqueològic i especialment l'anomenat *Barri Hel·lenístic* objecte d'aquest estudi.

La desocupació del recinte, a principi del segle passat, el va fer entrar en una lenta degradació i la gent de Roses va anar ocupant progressivament amb petits horts el gran solar que constituïa.

Les actuacions arqueològiques

A principis del nostre segle van començar a produir-se diferents intents de trobar la constatació arqueològica a les referències textuais que les fonts antigues feien de *Rhode*, i se centraren tots els esforços en el solar de l'antiga Ciutadella, el lloc amb millors perspectives, tant a nivell històric com eminentment pràctic. A partir del 1916 diferents arqueòlegs varen començar a prospectar la ciutadella, amb un èxit relatiu, ja que únicament trobaren restes residuals de ceràmica grega però cap troballa prou consistent.¹⁰ No fou fins a partir del 1934, en què F. Cufí (i F. Riuró a partir de 1938) començaren a excavar a la zona del turó de Santa Maria amb uns resultats espectaculars, quan es pogué establir una estratigrafia que anava des dels segles v-iv aC fins a l'època tardoromana i medieval. D'aquests treballs cal destacar la troballa d'un plom amb epigrafia grega.

Els resultats d'aquestes campanyes varen fer reprendre-les a partir de 1946, aquest cop dirigides per L. Pericot i amb l'ajuda de M. Oliva, P. de Palol i el mateix F. Riuró. Les troballes varen ser molt importants: les evidències de la basílica paleocristiana abans esmentada, una possible vil·la romana i diverses necròpolis tardoromanes. L'estratigrafia, però, no anava més amunt del s. iii aC principalment (el període hel·lenístic de *Rhode*) i això va ser considerat com un fracàs, ja que la intenció de les excavacions era el de provar l'origen rodi (i molt endarrerit) d'aquesta colònia.¹¹

En els anys successius les excavacions es varen reprendre puntualment, destacant les que va portar a terme F. Riuró entre els anys 1955-1960; paral·lelament es va començar la tasca de neteja dels enderrocs dels diversos setges i la consolidació de les restes existents.

Un dels fets més importants en la història arqueològica de la Ciutadella fou la seva declaració com a *Monumento Nacional*,¹² el febrer del 1961, amb l'objectiu d'evitar l'enderroc de la Ciutadella i la posterior urbanització de l'indret. Aquest fet, en part per justificar el mateix decret i en part per evitar la violació d'aquest amb l'enderroc de la muralla est, va possibilitar la primera gran campanya d'excavacions

endavant, cap a mar, hi ha colgat l'antic ancoratge grecoromà, datat entre els segles v aC i vii dC, (PUJOL 1994, 90). Tanmateix la localització concreta d'aquest s'havia suposat a llevant de la Ciutadella (NIETO 1993, 166-167) però amb la recent reconstrucció de la paleotopografia s'ha de situar, necessàriament, en l'antiga desembocadura del Rec Fondo, entre els dos assentaments, funcionant l'esmentat més amunt, probablement, com a un port secundari.

5. (MARTÍN 1983, 120) En aquest article, on recull la bibliografia anterior, posa de manifest els intensos contactes amb la colònia de *Massalia* i els situa a partir del s. iv aC, que és quan es pot constatar una presència massaliota constant en la zona.

6. A partir de la interpretació crítica de les fonts, Ruiz de Arbulo diu que seria en aquest moment quan s'ha de considerar *Rhode* com a «pequeña ciudad (polikhion) fundación de los Emporitanos...» (Str. III, 4, 8), totalment inserida dins de la *Chora d'Emporion* (RUÍZ DE ARBULO 1992, 71).

7. PUJOL (1992) cita les troballes de mosaics, columnes i fins i tot de dues inscripcions, una de les quals, de dubtosa credibilitat, es refereix a un «...aede Minervae in magna area...».

8. Això s'ha deduït a partir d'una làpida trobada a Cartago (C.I.L. VIII, 1148), en la que s'anomena el *Municipium Flavium Rhodinorum* (NOLLA 1993, 664-665). Tanmateix, aquesta interpretació ha estat discutida i sembla ser que es referiria a una família, els *rodini*, i no a la ciutat de *Rhode*, (PENA 1993, 673).

9. A PUIG et al (1995) es pot trobar una evolució de l'antiga vila de Roses des de l'època visigòtica.

10. El primer arqueòleg fou P. Bosch Gimpera, que prospectà la ciutadella el 1916. El següent J. Folch i Torres el 1917, i L. Pericot els 1923 i 1925. (PLA 1966).

11. (PLA 1996) Malgrat això a OLIVA (1965, 72) es destaca la troballa de materials del v i del vi aC (àmfora massaliota), però hom creu que, en vista dels resultats aquest material s'hauria de revisar.

12. Decret de la *Jefatura del Estado* 401/1961 (BOE 8-III-61).

entre els anys 1963-1964, dirigides pel mateix M. Oliva i amb la col·laboració de J. Maluquer de Motes, F. Riuró, J. Sanz, M. Ferré i I. Carulla. Aquesta campanya va ser especialment destacada pel descobriment i excavació en extensió del que es va anomenar el *Barri Hel·lenístic*. Aquestes excavacions, centrades també en la vil·la romana i el conjunt medieval, varen continuar fins l'any 1975, malgrat la mort de M. Oliva el 1974.

A partir de 1976 i fins al 1984 es varen continuar les excavacions dividides en dos grups, un dirigit per Aurora Martín centrat en l'excavació del *Barri Hel·lenístic*, i l'altre codirigit per Josep M. Nolla i Javier Nieto que es dedicaren a l'anomenat *Edifici «A»*.¹³ Aquell mateix any 1984 es va fer el Pla de solidaritat amb l'atur, que va propiciar excavacions tant en diferents llocs de la ciutadella com fora.

A partir del 1984 les excavacions a Roses es varen abandonar totalment fins al 1993 en què s'han reprès com a excavacions d'urgència.

Finalment, cal destacar que malgrat que falten interpretacions de conjunt, sobretot pel que fa als orígens i fundadors de la colònia grega, les publicacions de les excavacions arqueològiques és força abundant.¹⁴

El barri hel·lenístic

Aclariments previs

Com abans hem dit, aquesta denominació apareix a partir del 1963, quan M. Oliva començà a trobar unes estructures a llevant de la Ciutadella amb una marcada regularitat i orientació. Aviat es va veure com els diferents habitatges s'adaptaven a una xarxa viària totalment ortogonal i es batejaren aquests carrers, erròniament, com un *Cardo* i dos *Decumani*, la qual cosa implicava la consideració d'una àrea d'urbanisme regular. La denominació de *Barri Hel·lenístic* que se li atorgà intentava abastar tant la cronologia del jaciment, s. III aC, com la concepció d'un urbanisme ortogonal.

Per a l'estudi del *Barri Hel·lenístic*, aquest ha estat dividit en dues zones separades pel carrer nord-sud, el *plateia*:¹⁵ les zones A i B. Aquesta divisió no respon,

però, a una partició arbitrària, d'una banda la zona de Llevant (A) va ser la primera que fou excavada, amb uns objectius i una metodologia molt diferents de la zona B, que fan necessari un apropament diferent, força més deductiu. L'altra diferència entre les dues zones és urbanística, ja que la parcel·lació prèvia a la construcció del barri és diferent en les dues zones, i això afecta tant a l'arquitectura com a les conclusions.

La definició de cada estructura es farà de la manera següent:

- Zones, en lletres majúscules (A)
- Illes de cases, en numerals romans (I)
- Cases, en numerals aràbics (1)
- Estances, en lletres minúscules (a)

Els carrers seran anomenats *plateia*, el carrer abans esmentat nord-sud, i *stenopoi* els dos transversals d'est a oest, *stenopos I* seria el de tramuntana i *stenopos II* el de migdia.

Finalment, cal esmentar les dificultats pròpies d'aquest jaciment. Per començar, les diferents construccions posteriors al *Barri Hel·lenístic* que a determinats llocs malmeten totalment les estructures anteriors; això passa principalment amb l'*Edifici «A»*, sobre la zona B, on hi ha un cementiri paleocristià, i, sobretot, en l'indret on hi ha les muralles orientals de la ciutadella, que destrueixen totalment la zona del port (o una bona part) i el límit de llevant del barri. No tan agressiu amb les estructures precedents és un hospital aixecat durant algun moment del funcionament de la ciutadella del qual avui dia queden molt poques restes. Malgrat tot això, aquesta superposició d'estructures emmascara i dificulta l'estudi, però no l'impossibilita; el principal «handicap» del jaciment cal buscar-lo en les abundants explosions de bombarda produïdes durant el setge de la *Guerra Gran* (1794-95). Aquestes explosions no són massa grans en relació a l'espai afectat per cada una, però atesa la senzillesa de la construcció dels murs del Barri Hel·lenístic, en pedra seca, els resultats són perjudicials; concretament, això ha provocat sovint l'afectació de cantonades, un fet que ha dificultat la interpretació de les estructures.

Zona A

Les excavacions

Aquesta zona, excavada per Miquel Oliva, amb l'ajuda de Francesc Riuró i J. Maluquer de Motes, va ser descoberta, com abans ja hem dit, l'any 1963 i ràpidament es va identificar com un barri d'urbanisme regular. Aquest està construït per un carrer nord-sud i dos de transversals, conformant un total de sis illes de cases, tres a cada cantó, cap de les quals ha estat explorada en la seva totalitat.

El cantó de llevant del *Barri Hel·lenístic*, la Zona A, va ser excavat quasi totalment entre 1963 i 1964. La velocitat de les excavacions va venir motivada arran de la urgència de «destapar» literalment el màxim d'estructures possibles per tal de poder evidenciar la importància del jaciment. Aquesta mesura fou necessària perquè tot i que s'acabava de protegir legalment el monument, es trobava amenaçat amenaçat d'enderroc per un projecte d'urbanització.

13. Aquesta denominació té un caràcter eminentment pràctic, ja que l'edifici, o edificis si es mira amb una perspectiva temporal, varen tenir al llarg de la seva recerca diferents denominacions (interpretatives) que varen arribar a confondre els propis arqueòlegs; així les diferents denominacions foren «*Edificio Constantiniano*», «*villa nueva*» i «*villa antigua*», «*Edificio Bajo-imperial*» i «*Factoria de salaons*». La definitiva denominació la dona NIETO (1993).

14. Per a una relació exhaustiva de tota la bibliografia anterior sobre el període de Roses, ja sigui arqueològica o històrica, excloent la bibliografia relativa a la moneda grega de Rhode, d'altra banda força abundant, vegeu Vivó 1994, 12-13.

15. Aquest és el nom correcte d'un carrer principal en l'urbanisme grec. Probablement el citat carrer no és un dels eixos principals del barri, o almenys encara no es pot demostrar, però sí que sembla el carrer «dominant» en la part de jaciment conegut. En qualsevol cas la denominació de *Cardo* o dels *Decumani* està fora de lloc, ja que responen a una tradició cultural diferent i comporten unes connotacions que aquí no es troben. Malgrat això, reconeixem que era una denominació molt pràctica durant les excavacions arqueològiques.

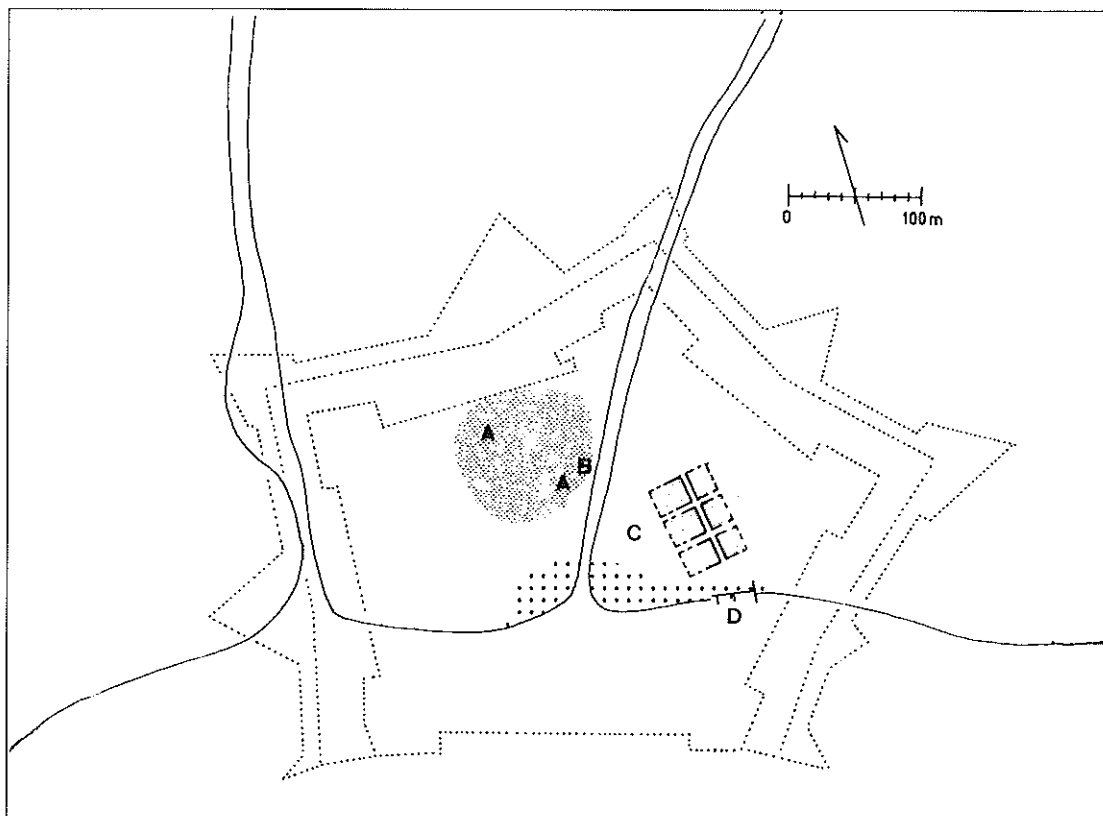

Figura 2. - Reconstrucció de la paleotopografia de *Rhode* en base a la proposta de Puig et al (1995). A) Estructures del s. iv aC. B) Muralla del s. iv aC. C) Barri Hel·lenístic del s. iii aC. D) Estructures portuàries.

D'aquesta manera, l'excavació es va convertir més aviat en un buidat en superfície que no pas en profunditat. Tot i les evidents deficiències del mètode de treball emprat i els inconvenients derivats de les presses i de l'extrema urgència amb què s'hagué d'actuar, es portaren uns diaris d'excavació que pal·liaren en part la important pèrdua d'informació arqueològica que es podia haver produït. Tot i diverses mancances a nivell científic, aquests diaris descriuen detalladament la feina feta dia a dia i les diverses troballes efectuades, tot això acompanyat de gran abundància d'esquemes de les estructures, dibuixos de materials i fotografies. Són per tant una eina bàsica per a la restitució de les estructures exhumades i per a la ubicació de les troballes.

Aquests diaris, pràcticament un tomb que abasta les diferents excavacions del 1963-64 i un bloc complementari amb els esquemes de les primeres excavacions, descriuen la realització de 21 talls (algun subdividit) 14 a la zona A, 2 als carrers i 5 a la zona B. Aquests talls es definien a l'hora que s'anaven trobant parets que els delimitessin, per la qual cosa cadascun abasta normalment una estança.

A partir de mitjan 1964, quan ja s'havien destapat més de les dues terceres parts de les estructures i les urgències van desaparèixer en quedar protegida definitivament la Ciutadella, es va poder començar a excavar en profunditat buscant l'estratigrafia que fins aleshores s'havia perdut, feina que en bona part va portar a terme J. Maluquer de Motes:

—Estrat I: estrat d'entre 0,40 i 0,50 m de profunditat. Correspon al superficial i abasta des de l'abandó de la Ciutadella fins a l'inici de les excavacions. Com en

tots els superficials, el material és molt barrejat i comprèn tots els períodes.

—Estrat II: estrat de profunditat variable, semblant a l'anterior, on hi ha la presència d'un cementiri tardo-romà. En realitat aquest cementiri no apareix pròpiament en la zona A, únicament en la zona B, però en no especificar-se quin estrat correspondria a aquesta zona A per extensió se'l va considerar com a general a tot el jaciment. S'especifica la falta de nivells republicans i altimperials.

—Estrat III: aquest és l'estrat que ocupa el Barri Hel·lenístic i el seu gruix ve delimitat per l'altura dels seus murs fins al probable nivell de circulació, que no va ser reconegut i, per tant, va ser rebaixat igualitàriament. L'estrat va ser datat al s. iii aC sense cap rastre del s. iv que sí que apareix al sector B, però probablement no es va aprofundir tant.

Finalment, cal esmentar un problema que afecta tota la zona A i part de la B, les zones que excavà M. Oliva i que, a causa del mal estat de conservació dels murs, va restaurar. Aquesta restauració afecta tots els murs amb una reconstrucció en altura feta amb les pedres caigudes i ciment. Com que de molts dels murs se'n conservava molt poca cosa, afectats per les explosions de les bombardes del setge de 1794-95, foren reconstruïts no sempre tal com era l'original, i hi ha cops en què es pot intuir la presència de portes o bé de murs que avui dia s'han perdut.

Així doncs, en principi, la interpretació de les estructures podria ser difícil si no falsa. Per això va ser necessària una nova planimetria del jaciment, que no sols va tenir en compte els murs visibles avui dia, sinó que també es va fer en base als croquis i a

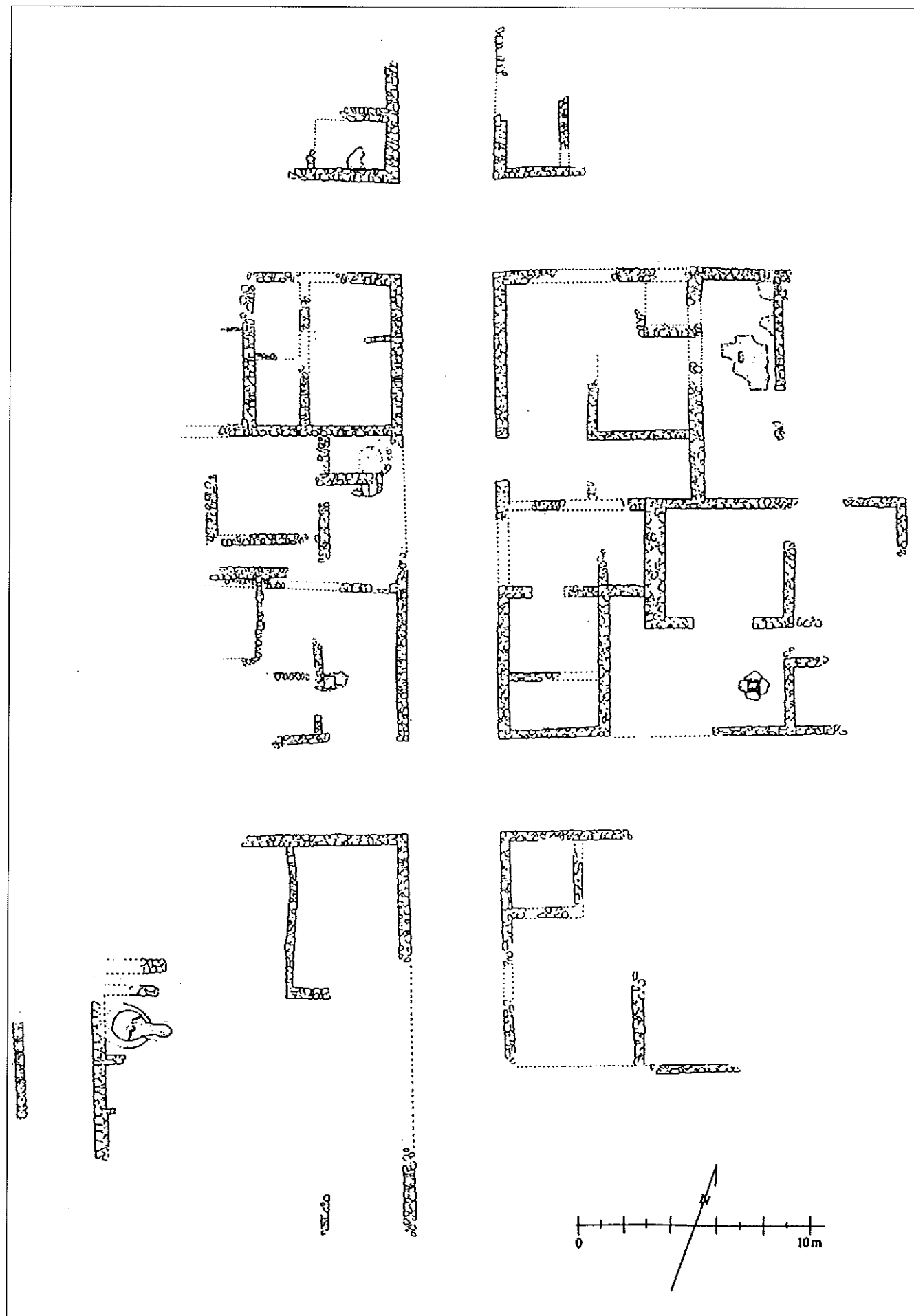

Figura 4.- Planta general del *Barri Hellenistic*.

les abundants fotografies realitzades durant les excavacions (fig. 3).

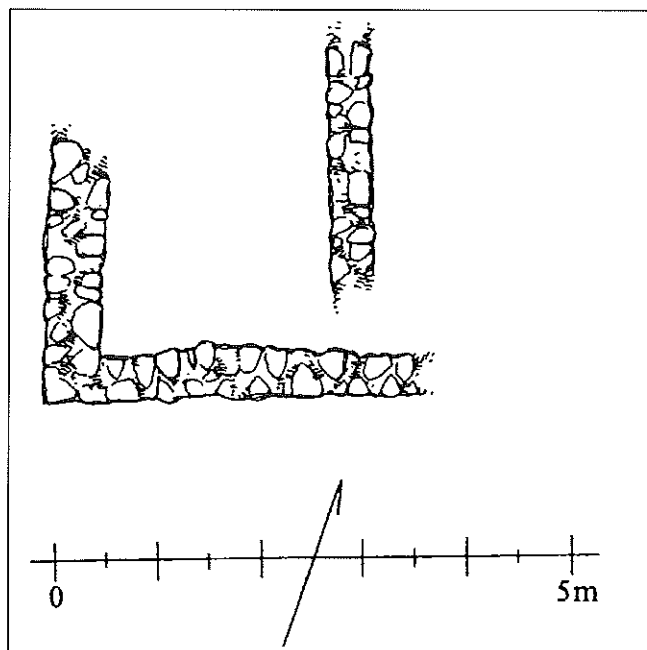

Figura 3. - Planta de la casa A-I-1.

Les cases

A-I-1

Pràcticament no es pot dir res d'aquesta illa de cases, ja que únicament se'n coneix la cantonada sud-occidental que, amb una superfície coneguda d'uns 23 m² (fig. 4), tan sols abasta part d'una estança que

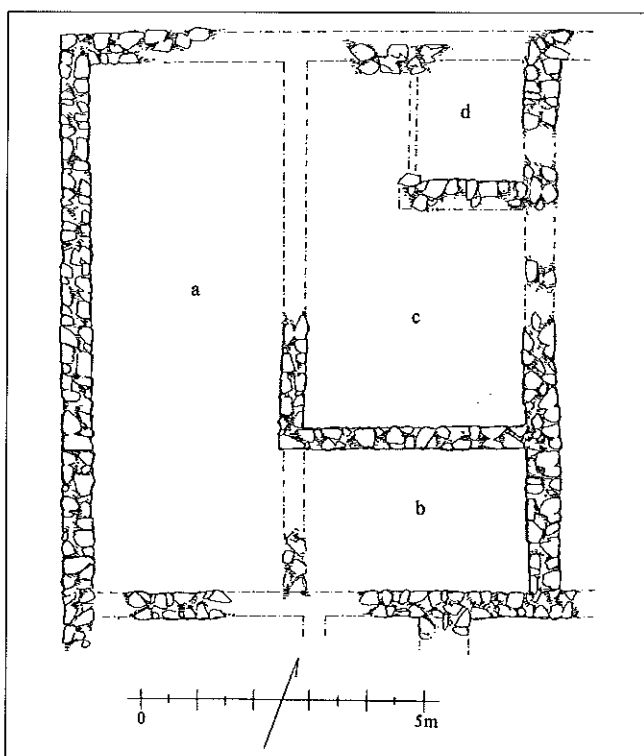

Figura 5. - Planta de la casa A-II-1.

s'intueix allargada. Aquesta estança (a) fa uns 2'25 m d'amplada per una llargada coneguda de 5'80 m. El mur de ponent, força ben conservat, presenta una obertura que, amb certes reserves, es podria interpretar com una porta d'1'70 m d'amplada màxima. Si fos així ens trobaríem amb una comunicació entre la *plateia* i un possible espai descobert que podria haver estat un pati (tot i que l'estretor d'aquest pati ho fa dubtar).

Aquesta zona no va ser excavada per M. Oliva que únicament va deixar vistes les parets exteriors en baixar el carrer. L'excavació pròpiament dita la va dirigir M. Teresa Genís en el Pla de l'Atur de 1984. Aquesta excavació, més sistemàtica que les altres de la zona, va datar l'estança en el s. III aC i va destacar la troballa d'un molí quadrat, l'únic grec trobat fins ara, ja que tots els altres són rodons.

Actualment es pot veure a l'interior un mur sobreposat en direcció nord-sud, comunicat amb una mena de canal transversal recobert amb *opus signinum*. Aquesta estructura, de difícil interpretació, segurament seria una reutilització posterior durant el funcionament de l'Edifici «A», situat més al sud, com a factoria de salaons, ja que no és l'única estructura de característiques hidràuliques sobreposada i trobada a la zona A.

A-II-1

Casa pràcticament quadrada de 10'20 m per 8'83 m i una superfície total de 88 m² (fig. 5). De totes les cases del barri aquesta és l'única que té el perfil totalment delimitat, encara que en d'altres s'intueixi. Malgrat això, l'interior va quedar molt afectat per les explosions de les bombardes i es fa força difícil l'estudi ja que les parets estan molt malmeses i algunes podrien haver desaparegut del tot.

Amb les estructures existents es pot subdividir la casa en quatre estances:

a. Excavada entre el juny i juliol de 1964 i anomenada *Corte 19*. Aquesta és una estança rectangular, de 9'20 m per 3'40 m i una superfície de 31 m². L'excavació d'aquest espai no va comportar gaire problemàtica: les troballes són les generals a tot el jaciment i destaca la troballa d'una fulla de sílex en el nivell superficial, i dues monedes quasi juntes que Maluquer de Motes identificà com a probables òbols. Cap al nord de l'estança els arqueòlegs varen identificar una gran «fogata»,¹⁶ però que en realitat són les restes de l'explosió d'una bombarda. En el mur occidental d'aquesta estança s'hi pot veure una obertura que seria la porta d'entrada a la casa, que comunicava amb la *plateia*. Aquesta obertura es troba avui dia obliterated,

16. Durant tota l'excavació de la zona A i part de la B, els treballs dirigits per M. Oliva, però no fets únicament per ell, és molt corrent l'excavació molt acurada de grans «fogatas», que diferencien de les llars i del que ells anomenen «balsas», és a dir basses, que sempre van associades a cendres i molt riques en material, si bé molt barrejat. La identificació d'aquests elements amb l'explosió de les bombardes sembla evident (i més vista la seva situació, bàsicament, entre murs malmesos), però van ser excavats i identificats com si es tractés de sitges.

ja que el reconstructor dels murs no va saber reconèixer-la. Tanmateix, és ben visible en una observació acurada de l'alçat de la paret (conservada, aproximadament, en uns 50 cm), ja que han quedat *in situ*, delimitant una obertura d'1'90 m les dues pedres que haurien servit de brancals. La comunicació d'aquest espai amb el carrer l'interpretaria probablement com un pati, malgrat això no queda cap resta de pavimentació que en pugui facilitar la identificació.

S'ha de destacar la troballa casual (durant unes neteges al juliol de 1967 en aquest sector) d'una base de columna feta de pedra sorrenca. Aquesta era quadrada (d'uns 48 cm de cantó) i tenia en la seva part superior una motllura convexa de planta circular on es recolzaria la columna pròpiament dita, molt probablement de fusta. Aquesta base, però, apareix en una zona aparentment ja excavada i per tant es pot considerar com a descontextualitzada; a més, la interpretació de la casa no permet cap mena de porticat, per la qual cosa s'ha de considerar com a provinent d'una zona veïna (la casa A-II-3?).

b. Petita estança de 2'55 m per 4 m i 10 m² de superfície, que ocupa la part sud-oriental de la casa. Aquest espai, molt afectat també per l'explosió d'una bombarda, va ser excavat el maig de 1963 i va ser denominat *Corte 3*. Les parets que la delimiten es troben totes força ben conservades, excepte la de ponent que, a causa de l'explosió de la bombarda, va desaparèixer quasi totalment. Avui dia aquesta paret no és visible ni n'hi ha cap referència escrita en els diaris, però les seves restes apareixen en un croquis datat el 6 de juny de 1963. Probablement en aquesta paret hi hauria l'entrada que comunicaria l'estança amb el pati, ja que en la resta de parets, conservades en altura, no sembla haver-n'hi. D'aquest espai, molt pobre en material, cal destacar la troballa de la meitat d'un molí rodó de pedra sorrenca.

c i d. L'estudi d'aquestes dues estances s'ha de fer conjunta, ja que les diferents interpretacions del conjunt varien el resultat. Aquest espai d és una petita àrea quadrangular d'aproximadament 1 m², molt malmès per diverses explosions, que va ser excavat el juny de 1964 i denominat com a *Corte 21*. Durant les excavacions s'explica que la paret de ponent, avui dia no visible, no és una paret pròpiament dita, sinó que està formada per pedres dretes i planes (0'17 m d'espessor). L'últim estrat, l'E-III, no és gaire fiable, ja que hi surt ceràmica grisa paleocristiana, si bé cal pensar que els treballs no van arribar al sòl d'aquest espai. S'ha de destacar també la troballa d'un fragment de terracota amb la part inferior d'un rostre i restes de policromia als llavis.

Sigui quina sigui la funció d'aquesta estructura, sembla que va lligada a l'espai c. Aquest fa 7'40 m per 3'93 i 29 m² de superfície (inclòs l'espai d). Començant a excavar el maig de 1963, en realitat va ser una continuació del *Corte 3* i per això va ser anomenat com a *Corte 3-A*, ja que no es va trobar la paret de separació fins l'E-II. Aquest espai estava molt afectat per una de les explosions, que també malmetia part de les estances a i d. Les troballes, com en les altres cambres, estan molt barrejades, segurament per l'explosió, però s'ha de destacar la troballa d'un tros de paviment de

signinum, del qual no es pot especificar si va ser trobat *in situ* o bé era un fragment provinent d'un altre lloc. En qualsevol cas és l'únic paviment trobat en aquesta casa encara que no l'únic del barri; hem de pensar que la presència de restes de pavimentacions a l'àmbit del *Barri Hel·lentstic*, tot i que no és gaire freqüent, en cap cas la podem qualificar de rara.

Així doncs hom proposa un funcionament conjunt de les estances c i d, ja que les reduïdes dimensions de la segona pràcticament la invaliden com una estança normal. Posteriorment es farà una interpretació formal de la casa, però *a priori* l'estança c es podria interpretar com un *oikos* i la d com una caixa d'escala, un bany (recordem el fragment proper de *signinum*) o una sortida de fums del tipus de les cases d'Olint.

Constructivament, la casa respon a la tipologia general del *Barri Hel·lentstic*, les parets exteriors són fetes de pedres de mida mitjana (no excedeixen els 50 cm), generalment de formes allargades i disposades planes o bé de formes carrades, combinades amb pedres més petites, en bandes alternades i unides en sec amb un gruix constant de 0'55 m. Aquestes parets són en realitat un sòcol d'aproximadament 0'50 m d'altura (vista) sobre la qual s'aixecaria una paret de fang cru, probablement de tàpia.¹⁷ Les parets interiors són pràcticament idèntiques a les exteriors però més primes, amb uns gruixos d'entre 0'35 i 0'40 m. Constructivament no hi ha cap altre tret característic, ja que no es conserva cap dels sòls, afectats per les explosions, encara que val a fer notar que en alguns no s'hi va poder arribar, o bé no es van saber identificar. A part d'això no hi ha cap resta constructiva més, ni elements de terracota, ni teules, ni canalitzacions ni de cap altre tipus.

A-II-2

Aquesta casa, de la qual únicament es coneix la part de ponent sembla ser també quadrada i amb unes mides pràcticament iguals a l'anterior (fig. 6). La seva amplada és idèntica 10'02 m, (cosa normal ja que les dues cases comparteixen la mateixa paret de divisió, occidental i oriental respectivament) per 9 m de llargada i una superfície, també pràcticament idèntica, de 88 m².

Tan sols es coneix una estança d'aquesta casa, la a, que, encara que s'havia delimitat, més o menys, el maig de 1963, no va ser excavada fins a principi de juny de 1964 i es va anomenar *Corte 6*. La seva principal característica és un paviment de calç de 2 mm de gruix, el tros més ben conservat del qual fa 2'50 m de llarg per 1'85 d'amplada. Hi ha altres trossos més petits que es troben recolzats al mur occidental que delimita l'estança o que hi passen per sota; segons els excavadors mur i paviment varen ser fets al mateix moment. Malgrat tot, el material que apareix sobre aquest paviment està molt barrejat, amb abundància

17. En les descripcions del material trobat es cita de tant en tant la presència de rajols, que, tanmateix, no es descriuen mai ni es van guardar. Probablement, serien d'èpoques posteriors, ja que si haguessin estat d'època grega les troballes serien molt més abundants.

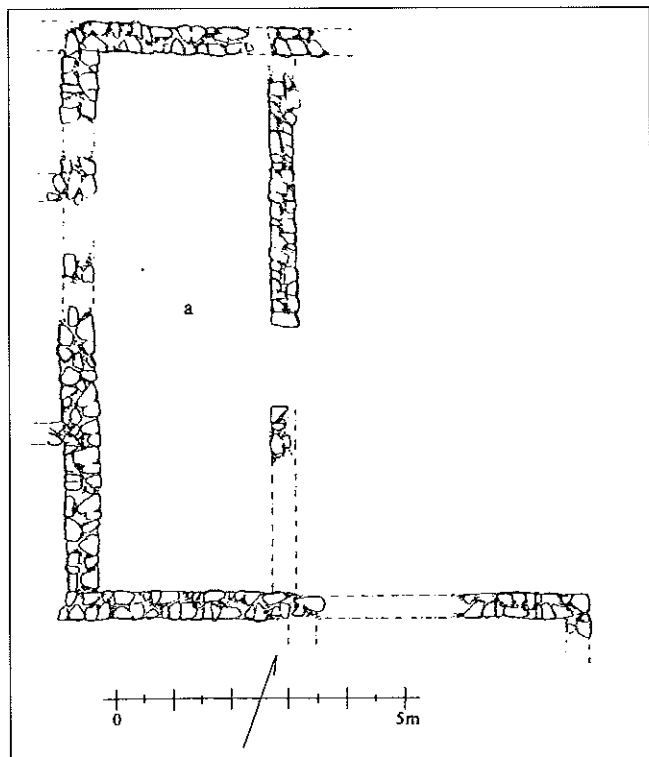

Figura 6. - Planta de la casa A-II-2.

de ceràmica grega però també amb ceràmica romana i fins i tot una moneda baiximperial sortida al lloc on el paviment ha desaparegut. En una excavació de neteja de l'any 1984 es diu que el paviment és modern ja que per sota (en realitat en les parts on ha desaparegut) hi surt material més modern, com un tros de bombarda, la qual cosa justifica que aquesta barreja fou produïda per una explosió que va malmetre part d'aquest paviment. A part d'això, els altres paviments romans de la zona són fets d'un *signinum* de molta qualitat, mentre que aquest paviment és força debíl. S'ha de destacar que els croquis mostren, al mig de l'estança i equidistant dels murs oriental i occidental, una petita concavitat en el paviment, que està dibuixada en planta i secció, encara que no s'especifica si és una concavitat pròpia del paviment (per decantació de líquids?) o bé un forat, ja sigui d'un encaix, d'una biga, etc..., o bé s'hagi format d'una manera casual. El mur oriental, amb una llargada coneguda de 4'50 m, sembla acabar amb una pedra dreta semblant als brancals característics del barri, però com que, més enllà, el mur es perd no es pot dir amb seguretat si és el forat d'una possible porta o bé que senzillament el mur s'ha destruït a aquesta altura. El mur, com fan normalment els murs mitjaners del barri, fa 0'36 m d'amplada.

A-II-3 (A-II-3A i A-II-3B)

De totes les cases identificades en el *Barri Hel·lenístic* aquesta és sens dubte la que s'acosta més a un model grec (fig. 7). La casa, en realitat, és una unitat estructural, encara que a nivell funcional està dividida en una vivenda, 3A, i un local comercial, botiga o taller, 3B. La casa, de mida considerable, ocupa el mateix espai que les dues anteriors, a les quals està adossada per tramuntana, compartint la paret divisòria.

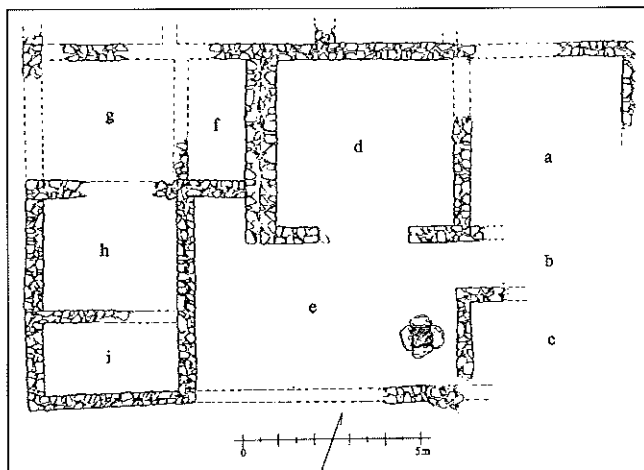

Figura 7. - Planta de la casa A-II-3 (A-II-3a i A-II-3b).

Les seves mides són 17'35 m per 10'02 m, amb una superfície de 174 m² i, malgrat que es troba afectada també per explosions, la seva estructura resta força clara, amb un pati central i 8 espais disposats al voltant en forma de U.

a, b i c. Aquestes són tres estances paral·leles que ocupen tot el sector de llevant de la casa i són les que estan en pitjor estat de conservació. Excavades el juny de 1964, encara que l'any anterior ja s'havien més o menys delimitat, van ser denominades *Corte 8*, i la seva excavació fou enllestida en un sol dia. Com ja hem dit, aquest sector és el més afectat de la casa i quasi cap estructura ha sobreviscut, a excepció de l'angle nord-est i segurament, també, el límit de l'illa. Aquest angle s'ha conservat gràcies a la superposició d'un dipòsit d'*opus signinum*, de molta qualitat que pertany, per la tècnica i l'orientació, a la factoria de salaons romana. Probablement, la solidesa d'aquest dipòsit va ser el que va protegir l'angle durant l'explosió d'una bombarda. La resta de murs han desaparegut pràcticament del tot i solament s'intueix algun rastre de la fonamentació.

Malgrat tot això, l'estructura d'aquestes tres estances se'ns mostra clara. L'espai central, el b, apareix com una estança molt petita i allargada, d'1'27 m per 4'25 m, amb una superfície d'amb prou feines una mica més de 5 m². Al nord d'aquesta hi ha una altra estança, la a, quasi quadrada, de 4'72 m per 4'25 m i 20 m² de superfície, i al sud de la primera una altra estança, la c, de 2'32 m per 4'25 m, amb una superfície de 10 m². La clau per a la interpretació d'aquest sector és l'estret i allargat espai central, b, que s'ha d'interpretar com un passadís que obriria a dues habitacions, la c, probablement un rebost, i la a, que podria ser un *andron*, encara que aquesta identificació es fa imprecisa sense la presència de cap paviment. És probable que aquest passadís s'allargués per davant de l'estança d com un porticat obert al pati; si fos possible provar-ho es podrien interpretar sense cap mena de dubte aquests àmbits com una casa de *pastas*; més endavant es discutiran les dues interpretacions.

d. Aquesta és l'habitació més gran de tota la casa i, per la seva disposició (central i oberta al pati)

probablement la principal, l'*oikos*. L'estança fa 4'25 per 5 m i té 21'25 m². Curiosament també va ser per on es van començar les excavacions del *Barri Hel·lenístic*, el maig de 1963 i, per tant, va ser anomenada *Corte 1*. El fet que fos el primer i que s'hi anés treballant intermitentment va fer que l'excavació d'aquest espai fos força anàrquica. Prova d'això és que es van centrar tots els esforços a excavar la cantonada nord-oriental, on es va trobar una gran taca fosca que primerament fou interpretada com una sitja i que després es va veure que era un pou modern. Malgrat això, les troballes d'aquesta habitació, si bé molt barrejades, són molt abundants, i destaca sobretot la troballa de molts fragments d'àmfora (sense especificar de quin tipus) una fusaiola i un braçalet de bronze. Aquestes troballes no són gaire acladidores per si soles, però es troben ben contextualitzades si s'identifica aquesta estança amb l'*oikos*.

A part de la identificació, que sembla força clara, aquesta habitació, arquitectònicament, presenta alguns aspectes de difícil interpretació. El primer és la porta d'entrada a l'estança, de més de 2'5 m, que és massa gran, fins i tot per ser una porta exterior. Actualment aquests murs estan reconstruïts, però fins i tot en les fotografies preses durant les excavacions s'aprecien pedres de brancals en els seus extrems. Malgrat això, és remarcable que el suposat brancal de llevant es trobés envoltat de cendres, les quals podrien ser molt bé les restes d'una explosió que va malmetre la veritable porta. D'aquesta manera, tot i les interpretacions dels excavadors de la zona, la porta original seria més petita cosa que lligaria més en un context grec.¹⁸ L'altre aspecte és la paret de doble gruix, la paret de ponent. Com la resta de la zona, aquesta paret està actualment restaurada com un únic mur de 80 cm de gruix. La presència d'aquesta paret, única en tot el *Barri Hel·lenístic*, és força estranya, ja que no sembla tenir cap utilitat pràctica. En les fotografies fetes durant l'excavació sembla intuir-se que no és una única paret sinó una de doble, la qual cosa tampoc no resol res. L'única interpretació probable, ara per ara, seria que l'espai, estret i allargat que hi ha directament a l'oest de l'estança d, fos en realitat una caixa d'escala i que aquest segon mur fos on es recolzava l'estructura de fusta d'aquesta escala. Aleshores, durant la restauració, aquest mur hauria estat interpretat com un de doble i restaurat com a tal. Som conscients que no és una explicació prou satisfactòria, però per ara és l'única que podem aportar.

e. Aquest és un gran espai, amb forma de L situat davant de l'anterior. Les mides de l'espai central, el més gran, són 4'05 m 10'35 m i la superfície total és de quasi 44 m². Les excavacions es van començar al mateix temps que a l'àmbit veí i s'anomenà com *Corte*

2 *Sector Sur*, per distingir-lo del *Sector Norte* del mateix tall, tot i que en realitat són dos espais diferents. Les troballes estan compostes en general per material ceràmic grec barrejat amb d'altre de romà, però destaca sobretot la troballa de tres molins rodons. D'un se'n va trobar solament la meitat, un altre estava partit en 4 trossos i un era sencer. Tots els molins eren fets de pedra sorrenca i no se'n cita cap mida, excepte del sencer, que es diu que era més gran que els altres. Una altra de les troballes és una peça feta de «cal y arena...» de la qual es diu que és segurament un motlle, però sense especificar de què.

L'element, però, que identifica sense cap mena de dubte aquest espai com un pati (a part de la seva situació en l'estructura de la casa) és la presència, prop de la cantonada sud-oriental, d'un pou. Aquest pou no va ser excavat i solament en coneixem la seva part superior, a nivell del sòl. La boca està feta per quatre lloses de pissarra que l'envolten, construint una obertura quadrada de 50 cm de costat i no sembla que s'aixequés en superfície, la qual cosa no deixa de ser estranya. El citat pou és l'únic d'època grega que es coneix en tot el *Barri Hel·lenístic*, malgrat que aquest seria el sistema d'obtenció d'aigua normalment utilitzat ja que el nivell freàtic és molt alt i està molt a prop de la superfície.¹⁹

f. Aquest espai és una petita estança d'1'70 m per 3'40 m i quasi 6 m² de superfície. Quan es va excavar es va començar juntament amb l'espai anterior i en principi va tenir la mateixa denominació, però en trobar-se la paret divisòria va passar a anomenar-se *Corte 2 Sector Norte*. Tota l'estança va resultar afectada per una explosió que la va malmetre força, sobretot els murs nord i oest. Durant la seva excavació va sortir molt poc material, del qual solament és destacable la troballa de dues monedes.

La interpretació d'aquesta estança ve lligada a la presència del doble mur abans citat (la seva paret oriental) i, per tant, seria la caixa de l'escala. L'existència d'aquest espai seria aprofitada segurament com un rebost o magatzem, i la magra presència de material es pot justificar pels efectes de l'explosió, que podria haver-lo llançat a altres llocs (això explicaria la presència, per exemple, de trossos de molí a l'estança e o a la A-II-1-b, encara que, és clar, no necessàriament n'haurien de provenir).

g. Petita estança quasi quadrada de 3'20 m per 3'80 m i 12 m² de superfície. En realitat, malgrat que és una estança diferent de l'anterior, la pràctica desaparició del mur divisor i a causa de l'explosió va fer que fos excavat com una unitat amb l'espai f i per tant es va anomenar també *Corte 2 Sector Norte*. La major part d'aquesta estança va ser excavada durant el juny de 1964, i es va poder comprovar com la riquesa

18. En cap lloc ho diuen però pel que s'intueix devien d'haver interpretat aquest espai com una mena de *saló triclinar* obert a un pati. Com també es pot veure amb els noms dels carrers, en excavar el *Barri Hel·lenístic* es tenia més al cap una interpretació de caire «romà» que no pas grec.

19. Prova d'això són els freqüents pous d'època moderna, o més antics, que s'han trobat dins de tot el recinte de la Ciutadella. La part meridional de la Ciutadella, i especialment totes les estructures aixecades sobre l'antiga línia de costa, com per exemple part de l'*Edifici A* o de l'antic recinte medieval, queda freqüentment inundat en èpoques de pluges.

del material arqueològic, compost sobretot per àmfores, augmentava a mesura que hom s'allunyava del sector afectat per l'explosió. És destacable la troballa d'una de les moles, de granit, que funcionava amb els molins abans esmentats.

L'estança està molt malmesa, però sembla que era una mena de vestíbul d'aquest possible local comercial (A-II-3B), ja que no té comunicació directa amb la residència (A-II-3A) i cap de les altres estances d'aquest local es comunica amb l'exterior, mentre que en aquesta, a la paret occidental, avui dia perduda, hi podria haver la porta de comunicació amb la *plateia*.

h. Estança pràcticament bessona a l'anterior, ja que presenta les mateixes mides. Excavada també el maig de 1963, va ser denominada com a *Corte 4*. En els diaris es fa referència a diversos focs, però aquests semblen ser també causats per explosions, encara que els murs estan relativament ben conservats. Solament on hi hauria les dues portes de comunicació els murs es trobarien afectats. La porta nord (que comunicaria amb g), on hi havia durant l'excavació un pou que utilitzaren els arqueòlegs per tirar la terra sortida d'aquesta estança, i, de l'altra, la porta sud, afectada per una explosió. Es destaca també en els diaris la presència molt abundant de ceràmica, sense especificar gaire, que contrasta una mica amb l'escassetat de l'anterior.

i. Petita estança de 2'10 m per 3'80 m i 8 m² excavada el maig de 1963, denominada *Corte 7* i força pobra en troballes. La seva entrada estaria segurament a la paret nord i la comunicaria amb l'estança anterior. Tot i que aquest mur està força malmès, l'obertura d'una porta és una hipòtesi que vindrà confirmada pel fet que els altres tres murs de la cambra, conservats fins a certa alçada, són sens dubte cecs. La utilitat d'aquest espai no es pot identificar si no és que es tractés d'alguna estança annexa al local comercial, ja que és la que està més allunyada de l'entrada.

A-III-1

Aquesta casa, com la primera de la zona A, està molt malmesa i no se'n coneix bé l'estructura ni la planta. Tot i així, sembla intuir-se que podria ser una casa de 174 m², és a dir, que, com l'anterior, ocupés tota la llargada de l'illa i la meitat de l'amplada (fig. 8). Ara per ara, però, solament es poden intuir tres estances i amb prou feines delimitar-les. La principal causa d'aquesta destrucció no van ser les explosions de cap dels setges, sinó que va tenir lloc poc abans de començar els treballs arqueològics, mitjançant les màquines excavadores d'un tal Sr. Dalmau. Segurament, aquest fet hauria passat poc abans (o just després) de la declaració de la ciutatella com a «Monumento Nacional» per evitar-ne la urbanització. En els diaris s'especifica que aquesta destrucció va ser totalment premeditada.

a. Aquesta és una petita estança pràcticament quadrada de 2'90 m per 2'75 m i 8 m² de superfície, que quan es va excavar el maig de 1963 es va anomenar *Corte 9*. Avui dia no és visible, però apareixen els seus murs en un croquis que la delimita perfectament. Poc

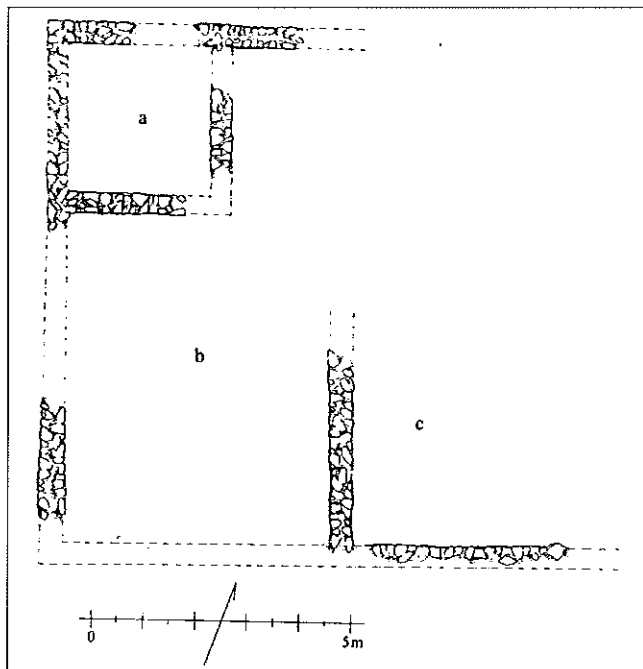

Figura 8. - Planta de la casa A-III-1.

cosa hi ha a dir d'aquest petit espai, excepte l'abundància d'escòries de ferro. Aquesta presència no necessàriament vol dir que hi hagués un forn de metall (encara que n'hi ha un a B-II-1), sinó que podria respondre a les restes d'una de les bombardes. Tanmateix, aquí no es cita cap «fogata» ni cap «balsa» i les restes d'aquestes bombardes no són identificables. Així doncs, és factible identificar aquest espai amb un possible local dedicat a la metal·lúrgia, encara que el forn no s'hagi trobat a causa, molt probablement, del fet que la major part de la casa ha estat arrasada.

b. L'espai b, en realitat, no s'ha d'interpretar tant com una estança, sinó que és més aviat una zona delimitada per diversos murs, els perimetrals de la casa, l'espai a, i un curiós mur doble que el separa del c. La majoria d'aquesta zona va ser arrasada per les màquines i es va batejar com a *Corte 5* quan es va excavar. A les parts no destruïdes les troballes són interessants, ja que hi ha força ceràmica grega (segons els diaris) i ibèrica pintada. També hi ha dues troballes prou significatives, la meitat inferior d'una àmfora (sense especificar de quin tipus) clavada a terra i contra el mur de llevant, el que el separa de l'espai c, i una llar de considerables dimensions. La interpretació d'aquesta estructura com a llar sembla encertada, ja que durant l'agost de 1963 F. Riuró també l'excavà i la descriu com a «hogar», un terme força més explícit que amb el que es referien a les explosions.²⁰

20. Les diferències entre «fogata» i «hogar» impliquen alguna mena d'estructura; a més, el senyor Riuró destacava pel seu acurat treball arqueològic. Malgrat això, en aquest cas no hi ha una descripció més precisa d'aquesta llar, solament una situació en un croquis.

c. Aquest és un espai totalment imprecís únicament delimitat per la paret de ponent i un tros de la de migdia. Cap al nord vindria delimitat pel *stenopoi II*, però el mur de separació s'ha perdut en la destrucció abans esmentada, que també ha afectat la majoria d'aquest espai. Cap a l'angle sud-occidental, la part no destruïda per les màquines excavadores, les troballes en ceràmica són força importants, entre les quals hi ha els abundants fragments d'àmfora massaliota (identificada en els diaris per primer cop) alguns força sencers, i diversos fragments de ceràmiques «gregues». Aquestes àmfores, segons els seus excavadors, estan *in situ*, la qual cosa podria definir aquest àmbit com una zona d'emmagatzematge.

En el que seria la casa A-III-2, és a dir l'espai immediatament a migdia de l'anterior, també s'hi van fer excavacions, però pràcticament no va sortir cap estructura. En l'angle nord-occidental es va excavar el *Corte 10*, que va resultar ser una explosió de bombarda, encara que es va identificar com un abocador amb ceràmiques barrejades i capes de cendra. S'ha de destacar, però, que en algun dels extrems d'aquest tall, fora de l'explosió, es va trobar un altre paviment de calç semblant al de A-II-2-a, encara que sense uns límits clars, i no es va situar mai en cap croquis.

El maig de 1964, quasi a tocar d'aquest últim tall i cap a llevant, el Dr. Maluquer de Motes va iniciar l'excavació de 6 quadrícules de 3 per 3 metres cada una, disposades en dues fileres. S'anomenaren *A1*, *B1*, *C1*, *D1*, *E1* i *F1* (el numeral 1 es refereix al primer estrat i canvia en canviar cada estrat). L'única troballa interessant fou un mur que corria en direcció nord-sud en el cantó de ponent dels talls *B2* i *E2*. Aquest mur, no visible avui dia, sembla portar l'orientació correcta ja que és una paret de la casa A-III-2, l'única coneguda. Juntament amb aquest mur, en el tall *B2* s'hi va trobar una àmfora massaliota, la qual cosa confirmaria la cronologia hel·lenística del mur.

ZONA B

Les excavacions

Aquesta zona agafa tot el cantó de ponent del *Barri Hel·lenístic*, és a dir, des de la *plateia* (el carrer nord-sud, denominat abans erròniament com a *Cardo*) fins els perfils de l'excavació, situats aproximadament cap a la meitat de l'illa de cases, illa que no es coneix en la seva totalitat, però que es pot deduir. La distinció entre les dues zones (A i B) ha estat eminentment urbanística, però també val a dir que cadascuna té la seva pròpia personalitat. Aquí, potser pel fet que les muralles estiguin més allunyades, els efectes de les explosions de les bombardes no són tan freqüents, però en canvi tota l'àrea està afectada per un cementiri tardoromà que, malgrat que no destrueix gaire les estructures, sí que les emmascara i en dificulta la interpretació. Aquest cementiri queda perfectament delimitat pel carrer nord-sud, ja que no n'hi ha cap referència en els diaris de les excavacions de la zona A. A més, a diferència de la zona A, la zona B ha estat excavada en tres moments diferents i també amb diversa metodologia. La part sud d'aquesta zona, illes

III i part de la II, van ser excavades el 1964 per Miquel Oliva com la part occidental del que ell anomenava *Cardo*. Així doncs, la metodologia correspon a l'esmentada abans.

Amb la mort de Miquel Oliva, el 1974, les excavacions (en aquells moments solament s'excavava ja l'*Edifici «A»*) foren abandonades i no es reprengueren en el *Barri Hel·lenístic* fins l'any 1975 primerament i ja de forma continuada des de l'any 1978 amb dos equips, un continuant l'*Edifici «A»* i l'altre tornant a excavar la zona del *Barri Hel·lenístic*. Aquestes foren dirigides per M. Aurora Martín i Ortega i planificades d'una manera radicalment diferent a les que s'havien dut a terme fins aleshores. Abandonades les presses del moment inicial, i amb nous aires en l'arqueologia gironina, es van començar com a excavacions programades, amb estudiants en lloc d'obriers i, sobretot, amb una metodologia i un registre arqueològic molt acurats. El jaciment es va quadricular mitjançant un sistema de coordenades cartesianes, orientades amb els murs, i dividides en quadres d'1 m². Cada quadre es va baixar amb talles amb un registre en fitxa de cadascuna d'aquestes talles, on es descrivien les terres i les troballes i es dibuixaven en croquis les estructures. A més, es va portar a terme una planimetria molt acurada, allunyada dels pràctics, però imprecisos, esquemes i croquis de les campanyes anteriors.

L'estratigrafia d'aquestes excavacions és una mica més complexa que la de les anteriors; és necessari, però, definir-la com a més acurada, sobretot si tenim en compte que, a grans trets, les conclusions són semblants, ja que l'estratigrafia del lloc no és gaire complicada.

1. És el nivell superficial, amb molta ceràmica moderna i medieval. Malgrat que a la part superior hi ha indicis d'hortos moderns, de seguida apareixen les fonamentacions dels murs de l'hospital del s. xvii.

2. Correspon a la darrera ocupació del lloc en l'antiguitat, concretament el cementiri paleocristià.

3. Aquest estrat seria el corresponent a la construcció del *Barri Hel·lenístic* i s'hauria de datar al final del s. iv aC i principi del iii aC. Les conclusions d'aquestes excavacions van donar, però, dos estrats de cronologies diferents: un primer estrat amb tres murs arrasats de la casa B-II-2 i els forns de ceràmica. En la memòria de les excavacions fetes entre 1979 i 1984 (MARTÍN, inèdit), quan es daten aquests murs es diu:

«Si bé aquests murs es troben associats a ceràmiques de la producció de vernís negre del jaciment, també es troben esporàdicament alguns materials més vells, amb ceràmica àtica de figures roges de la primera meitat del s. iv aC...»

Com es pot veure, el material predominant és de principi del iii aC, mentre que el del iv aC amb què es daten les construccions surt «esporàdicament». Igualment passa amb el forn més ben estudiat dels dos que s'han identificat, relacionat amb aquestes parets i associat amb un material del qual un 88'25 % és de principi del s. iii aC i el 11'75 % restant és material romà. En realitat, l'estrat del s. iv aC, que se suposava anterior a la construcció del *Barri Hel·lenístic*, però amb unes estructures que hi coincideixen, no existeix i es redueix a una mala interpretació de les reformes del propi *Barri Hel·lenístic*.

4. L'últim estrat seria el sòl natural sobre el qual s'aixeca el *Barri Hel·lenístic*, un estrat de sorres generalitzat a tota la zona i que surt esporàdicament a la zona anterior, segurament quan la profunditat dels treballs era suficient com per abastar-lo.

Les últimes intervencions en aquest sector van ser fetes dins d'una campanya del Pla contra l'Atur INEM-Generalitat, l'any 1984. Dins d'aquest Pla, una de les prioritats va ser la d'excavar el *Barri Hel·lenístic*, centrant-se sobretot en la seva part sud-occidental (illa B-III), on es va trobar el mur que nosaltres identifiquem com a mitjaner de les illes de cases d'aquest sector i es redescobrí un forn de terrissa excavat, però mai publicat.

B-I-1

Casa de la qual únicament quedà l'angle sud-oriental (fig. 9) i de la qual solament coneixem una estança, la a, d'unes dimensions molt reduïdes, 2 m per 3 m, amb una superfície total de 6 m². Malgrat la seva petita mida, aquesta és una habitació molt interessant, tot i que es troba afectada per un dels fonaments de l'hospital del s. XVII i els seus murs exteriors per una tomba paleocristiana.

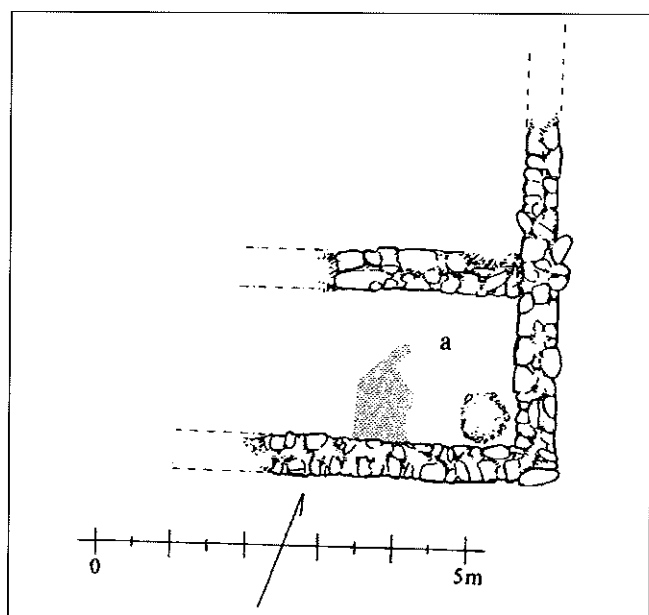

Figura 9. - Planta de la casa B-I-1.

Quan es va excavar aquest sector, cates 1975/2 i 1976/1, es van poder evidenciar dos moments diferents d'habitació. Pertanyent al moment més antic (estrat IV), fou trobada justament a la cantonada sud-oriental una llar. Aquesta, lluny de les «fogatas» que s'identificaven a l'altra zona, és realment una llar feta amb una tècnica molt acurada, a base de capes de fang cuit (tres) sobre les quals hi ha una capa final de petits còdols coberts per argila. La llar, de 70 cm de diàmetre, tenia una altura total de 18 cm i descansava directament sobre el sòl natural.

L'altre moment, el més modern (estrat IIIa), està determinat per la presència d'un paviment d'*opus signinum*, que, malgrat que està conservat irregular-

ment, sembla ser general a tota l'habitació. Es trobava assentat sobre una preparació, més ben conservada que el propi paviment, d'argila i còdols. Tot l'estrat immediatament superior (estrat III), és a dir, el de circulació, estava ple, segons les memòries, de fragments del propi *signinum* entre els quals hi havia carbons de fusta, ossos esmicolats i closques de mol·luscs. Tot això fa pensar en la utilització d'aquest espai com a cuina, tot i que aquest fet no deixa de ser una mica sorprenent, ja que la pavimentació que presenta és de qualitat i certament escassa en el *Barri Hel·lenístic*. Del que no hi ha cap dubte és de la utilització de l'àmbit com a cuina durant la primera habitació, tal com ho demostra la presència de la llar. Tot això fa pensar que, potser, paviment i llar funcionessin alhora.²¹

B-II-1 (B-II-1A i B-II-1B)

Aquesta és probablement una de les cases-prototip del pla inicial del *Barri Hel·lenístic* (fig. núm. 10). És una casa petita i modesta, que combina l'habitatge (B-II-1A) amb un taller, en aquest cas de metall (B-II-1B). Les seves mides totals es poden intuir encara que no s'han conservat en el seu conjunt, però són pràcticament

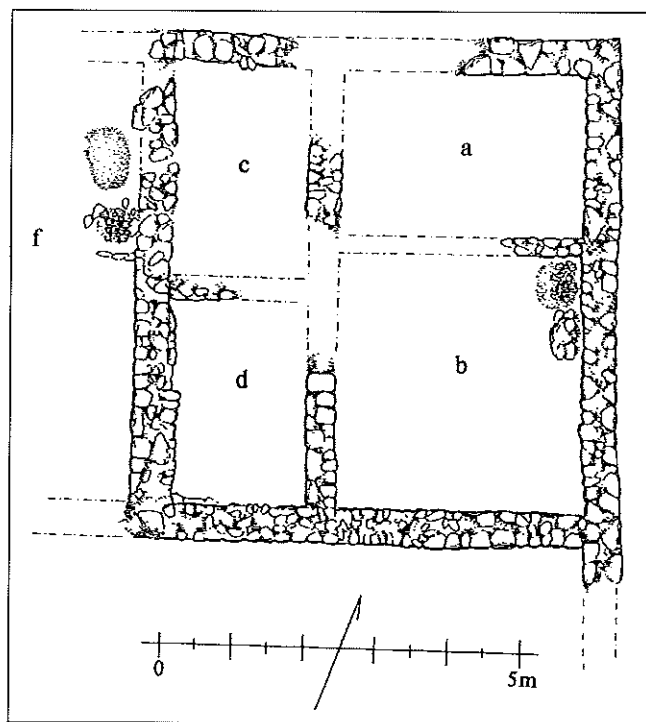

Figura 10. - Planta de la casa B-II-1 (B-II-1A i B-II-1B).

21. D'una banda la llar s'aixeca directament sobre el sòl natural i sense cap sòl de circulació que estigui relacionat amb ella. D'altra, si no fos per la diferència de nivell (la llar apareix una mica més baixa que el *signinum*), no es diferenciaria l'estrat ja que tots dos, cronològicament, són de la primera meitat del s. III aC. El que aquí proposem és que la llar funcionés juntament amb el paviment, però que aquesta anés enterrada, és a dir, que únicament la part superior de cocció fos visible i anés a nivell del paviment. L'explicació no és prou satisfactòria, però lligaria l'estrat III amb el IV, encara que la utilització d'un paviment de *signinum* en una cuina no deixa de ser, si més no, sorprenent.

les d'una parcel·la original,²² és a dir 13'60 m per 6'90 m i una superfície de 91 m². La part conservada de la casa és la totalitat de la vivenda i una mica del taller, en total uns 56 m².

La vivenda és una estructura pràcticament quadrada de 6'90 m per 6'80 m i 47 m² dividida en quatre estances, les quals no es troben afectades per cap explosió però sí per diverses tombes d'obra d'època tardoantiga (la tomba T1 i la doble amb les T2 i T3). Aquestes tres tombes, situades pràcticament a l'interior de la vivenda, no n'amaguen el perfil, però sí que n'emascaren una mica l'interior, en destruir en part les parets internes. Aquesta estructura interior queda compartimentada per un mur mitjaner (0'50 m), quasi tan ample com els exteriors que divideix l'habitatge en dues parts, una quasi el doble d'ample que l'altra. Al seu torn, cada part està dividida també en dues estances per uns murs, molt mal conservats, que semblen pràcticament envans (el més ben conservat té una amplada de 0'25 m).

a. Estança rectangular de 2'20 m per 3'50 m i quasi 8 m² de superfície. Va ser excavada com una part de la Cata 1/1979 Àmbit 1. La funció d'aquest espai sembla clara, ja que és l'únic lloc on hi podia haver la porta, actualment perduda. Atès que la resta de murs es conserven a una certa altura, l'únic lloc possible per a la ubicació de la porta és a sota de les tombes T2 i T3, on el mur en alçada desapareix. Així, aquesta estança funcionaria com a vestibul distribuïdor, amb accés a les cambres immediates, b i c, accessos també destruïts per les tombes abans citades i la T1. La identificació d'aquest espai com un possible espai descobert, com seria lògic, és totalment impossible, ja que la paret mitjanera amb l'espai b és massa prima per a ser exterior i segurament per a suportar un pis superior, que se li podria suposar. Així doncs, tampoc seria d'estranyar la presència d'una escala en aquest espai, precisament per accedir al possible pis superior esmentat.

b. Estança pràcticament quadrada, de 3'57 m per 3'48 i 12'5 m². Excavada també com a Cata 1/1979 Àmbit 1, és l'habitació més interessant d'aquest habitatge i també la més identificable. S'hi havia conservat el sòl d'ocupació, un paviment de terra vermella piconada, molt dura, sobre el qual —en l'angle nord-oriental de l'estança— es va trobar una llar. Aquesta llar, de molt bona factura, estava composta per tres capes: la superior, feta de fragments d'àmfores, una capa intermèdia d'argila i la solera inferior feta d'àmfores i pedres planes, entre les quals hi havia una moneda de coure de la seca local de *Rhode*, el fragment d'un rostre de terracota i un ganivet de ferro. Això fa pensar que possiblement aquestes llars, malgrat la seva bona

factura, es refeien cada cert temps aprofitant materials d'escombrera. La presència de la llar i les dimensions de l'espai, el més gran de l'habitatge, identifica aquesta estança no solament com una cuina sinó també com l'*oikos*, l'habitació principal de la casa.

c i d. Aquestes són dues habitacions de mides idèntiques (2'85 m per 1'85 m i 5 m² de superfície), excavades com a Cata 1/1981 Àmbit 1, de les quals no es pot dir gairebé res. A causa, principalment, de la presència de la tomba T1 costa saber on anirien les entrades i amb quines habitacions comunicarien: si la d comunicués directament amb la b podria ser un rebost, si no potser una habitació. Per a la possible identificació d'aquestes estances com a dormitoris o com a magatzems o rebosts es fa necessària en aquest últim cas la presència d'un pis superior.

f. Aquesta és l'última estança coneguda d'aquesta casa, encara que no formaria part de l'habitatge sinó que seria una àrea de treball, probablement un taller metal·lúrgic (B-II-1A). Quan es va excavar es va anomenar Cata 1/1981 Àmbit 6. Adossades al mur de ponent de l'habitatge van sortir dues interessants estructures posades de cantó; la primera era una llar construïda amb una tècnica igual a la de l'estança b, és a dir, combinant capes de fragments de ceràmica amb argila, i la segona una estructura de terres molt dures en forma de cubeta, associada a moltes escòries de bronze, que possiblement és un element per a la decantació de metalls fosos. Al voltant de la llar hi ha diverses pedres que semblen insinuar alguna mena d'estructura, ara per ara indeterminada i immediatament al sud d'aquesta les restes d'un possible muret.

La identificació d'aquesta estança com a habitatge no és viable, atès que la llar no s'ha d'entendre com a tal, sinó que deu estar relacionada amb la cubeta de decantació de bronze i possiblement, amb el muret i les pedres que l'envolten. No es pot concebre una utilització de llar pròpiament dita (és a dir, com a foc familiar) dins d'un context de taller, especialment d'un de metal·lúrgic, amb els problemes d'habitabilitat que comportaria.

La resta d'aquesta estança, un quadrat pràcticament igual a l'habitatge, no es coneix, ja que únicament es va excavar a tocar del mur de llevant. Probablement estaria dedicada tota al treball metal·lúrgic i no seria d'estranyar la troballa d'un forn de metall si s'excavés.

B-II-2 (B-II-2A i B-II-2B)

És, ara per ara, la casa més gran coneguda en el *Barri Hel·lenístic*, encara que cal esmentar que no es pot interpretar en la seva totalitat (fig. 11a). La casa és totalment quadrada i fa 13'60 m de costat i 185 m² de superfície, ocupant dues parcel·les originals. La seva excavació la va començar el 1964 el Dr. Maluquer i es va reprendre a partir del 1979 sota la direcció d'Aurora Martín. La superfície total de la part excavada és d'uns 123 m² de la qual resta intacta tota la part de ponent. L'estructura de la casa tampoc se'ns mostra gaire clara, ja que l'afectaren diverses explosions de les bombardes del setge de 1794-95, les fonamentacions de l'hospital del s. XVII, alguna tomba tardoantiga d'obra i, fins i tot, una estructura aparentment confusa.

22. Una parcel·la té unes mides de 13'40 m per 6'67 m, és a dir 40 per 20 peus de 0'335 m (vegeu el capítol sobre la metrologia i l'urbanisme). En aquesta casa, com en les altres, les mides no coincideixen exactament amb les de les parcel·les perquè en compartir les parets de límit de cada casa, l'espai ocupat és lleugerament superior, la mateixa paret es compta doble, un cop per cada casa.

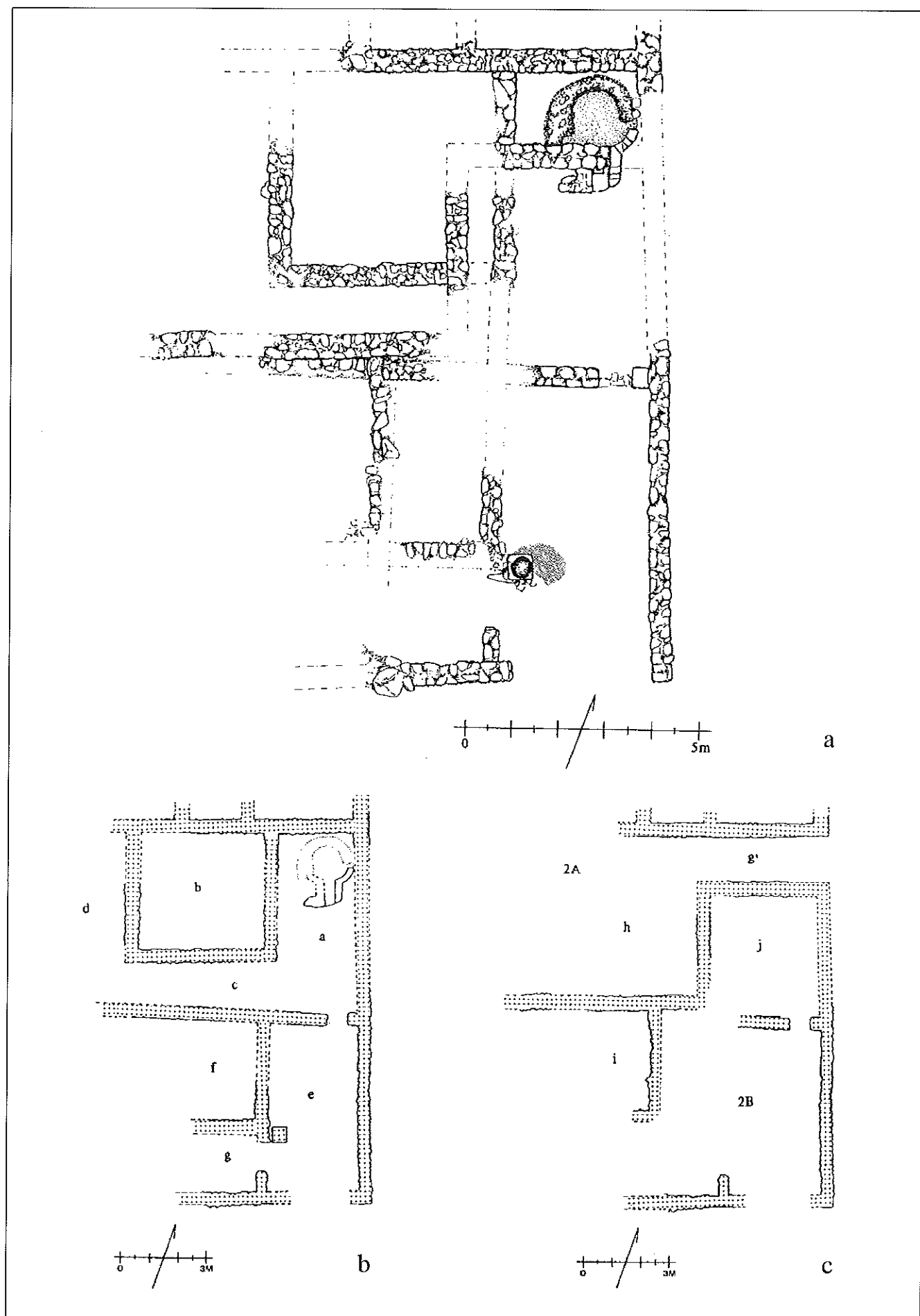

Figura 11.- a) Planta amb la totalitat de les estructures del s. III aC de la casa B-II-2. b) Planta de la casa B-II-2 en la seva primera fase. c) Planta de les cases B-II-2A i B-II-2B.

Això últim és degut a la presència de dos moments constructius diferents, que sobreposen estructures i que en un primer moment van fer pensar en un hàbitat anterior al *Barri Hel·lenístic*. Així doncs, la primera casa és la que anomenem B-II-2 (fig. 11b) i les posteriors reformes, que la divideixen en dos, B-II-2A pel que fa a la casa nord i B-II-2B (fig. 11c) per a la casa sud.

A més de ser la casa més gran, el seu principal interès fou la troballa d'un taller de terrissaire, amb el seu forn, magatzem annex i abocadors. A través dels rebutjos de ceràmica trobats a l'abocador es va poder identificar el taller com un dels productors de la ceràmica del taller de les tres estampetes radials, producció característica de *Rhode*.

a. Estança rectangular de 6'30 m per 2'70 m i 17 m² de superfície. Com la majoria d'espais d'aquesta casa, va ser excavada primerament en la campanya del 1964 i després reexcavada en les campanyes a partir del 1979. Durant aquesta primera campanya, de la qual els diaris amb prou feines parlen, el sector es va denominar *Corte 17* i es va excavar part del forn, concretament la boca. A partir del 1979 es va reexcavar la zona i es va denominar *Cata 1/1979, Àmbits 3 i 4*.

El forn, la principal troballa d'aquesta estança, està força malmès, ja que va ser molt afectat per una reforma posterior que va convertir aquest espai en un passadís d'accés a una casa interior, per a la construcció del qual es va rebaixar el nivell. Així, la part més ben conservada és el *praefurnium*, del qual solament falta la coberta, que es va conservar precisament en aixecar-s'hi a sobre el mur del passadís d'accés. Aquest *praefurnium* té una longitud de 0'95 m i 0'40 m d'amplada, i està construït amb petits tovots coberts a la part interior de material refractari. Del forn pròpiament dit no en queda gaire rastre a excepció de la base inferior de la cambra de combustió, que en dibuixa la planta. Aquesta era circular, tenia un diàmetre d'1'90 m i estava formada per un sòcol de petites pedres lligades amb una terra groguenca molt dura sobre la qual hi havia una capa de la mateixa terra d'uns 9 cm i, finalment, una última capa d'argila rogenca. El fons tenia forma de cassola. A tocar de la boca del forn s'havia conservat una petita part de la paret de la cambra, formada per filades de tovots de 20 per 15 cm i 8/9 cm d'alt, retallats de manera que poguessin encaixar bé en la planta circular. Aquí es conservaven tres fileres amb un recobriments interior de material vitrificat. No hi havia cap rastre de la graella ni de la cambra de cocció.

Aquest espai, segurament descobert o semicobert, devia tenir diverses entrades de les quals solament se n'ha conservat una. Es tracta d'una petita porta que comunica aquest espai amb l'e, que mesura 0'75 m d'amplada i que ha conservat els dos brancals i el llindar (o la fonamentació d'aquest, si és que era de fusta). Però per la funció que tenia aquesta habitació eren necessàries altres portes. Una, per força, havia de comunicar amb l'espai b, que servia de magatzem i abocador, encara que aquesta, a causa de l'arrasament del mur i a la presència de la tomba T4 no es pot identificar. Una altra possible porta comunicaria amb el passadís c, però aquí també l'arrasament del mur impedeix afirmar-ho. Finalment, manca una comu-

nicació amb l'exterior, ja que l'única porta que podria donar a fora (la que comunica amb e i aquest amb l'exterior) és massa estreta. Òbviament, la producció del forn necessitava una gran entrada que facilités el carregament del producte per al seu transport, i aquesta únicament es podria trobar a la paret de llevant, actualment desapareguda i segurament situada cap al sud de l'estança, on no molestés la feina del forn.

b. Espai pràcticament quadrat de 4'47 m per 4'18 m i 18'5 m² de superfície, excavat com a *Cates 1/1980, 2/1981 i 1/1982*. Aquesta estança anava estretament lligada al funcionament del forn, al qual, segurament, servia de magatzem. Recolzades verticalment a la seva paret del sud s'hi van trobar tres fileres ben conservades de rajoles del forn, amb unes mides semblants a les descrites anteriorment de forma adovellada per tal d'adaptar-se a la planta circular. Una quarta filera, la més exterior, estava molt malmesa. A més, per sobre del paviment de l'habitació, de poca duresa, hi havia força material relacionat amb la producció del forn: la majoria eren ceràmiques de vernís negre de la producció local, però també hi havia rebutjos passats de cocció d'aquestes i útils ceràmics relacionats amb la cocció (tubs d'aire, suports, etc...).

c i d. Aquests dos espais segurament funcionarien junts, ja que semblen, respectivament, un passadís i una cambra a la qual aquest donava accés. Les mides són 4'83 m per 1'70 m per al passadís c, i 4'65 m per 6 m amb una superfície sumada total d'ambdós de 36 m². Quan es van excavar foren anomenades *Cates 2/1981 i 1/1982 passadís*. La interpretació estructural d'aquests dos espais sembla clara, car, amb el model d'illa de cases que es proposa, format per dues fileres de tres parcel·les cadascuna; l'espai d seria la cambra més interior, per la qual cosa necessita un accés, que s'aconsegueix mitjançant el passadís. La interpretació funcional, en canvi, no és tan clara, ja que l'espai d no va ser excavat totalment, únicament el cantó de llevant, i a més la poca superfície coneguda, 15 m², estava molt afectada per construccions posteriors (un pou i la fonamentació de l'hospital) i dues explosions de bombardes. A pesar d'això, el material trobat en els pocs estrats intactes era igual al de l'espai b, la qual cosa fa pensar que devia ser, o bé l'abocador del forn, o bé un altre magatzem.

A partir de la petita porta que comunica a amb e sembla que la funcionalitat dels àmbits és diferent. Probablement, el conjunt e, f i g funcionaria com a botiga-mostrador del producte manufacturat i/o vivenda, però la presència d'un paviment de *signinum* associat al pedestal d'una columna sembla suggerir un espai de cert prestigi.

e. Aquest sembla que podria ser l'espai principal de la casa, o almenys el de recepció. Pràcticament igual a l'espai a, on hi ha el forn, fa 3 m per 6 m i 18 m² de superfície, i va ser excavat també primerament en la campanya de 1964 (*Cortes 14 i 16*) i, posteriorment, en les del 1979 i 1983 (*Cates 2/1979 i 1/1983*).

Durant les primeres excavacions, les de 1964, hom es limità a buidar aquesta habitació i, per la troballa d'un mur molt matusser sobre on hi ha la base de la columna, es va dividir l'espai en dos, però sense arribar mai a baixar massa, ja que no hi ha cap referència

ni a aquest pedestal ni al *signinum*. Durant les excavacions del 1983 es va trobar el citat pedestal de pedra, un dau quadrat de 0'50 m de costat i amb una depressió central circular rebaixada per encaixar-hi un pilar de fusta. Estava falcat amb pedres a la part inferior i en dos dels seus costats (nord i est) es recolzava el paviment de *signinum*. A la cantonada entre el pedestal i la paret de ponent s'hi va trobar, clavada a terra, mitja amforeta retallada per la panxa i amb la vora arrodonida, sense que es pugui precisar gaire el seu significat.

També és la cambra amb el principal accés al carrer, concretament a l'*stenopos II*. La porta, actualment, té una amplada de 2'95 m, massa gran per l'entrada a una cambra i no a un pati, però també s'ha de tenir en compte que estava afectada per una explosió que hauria destruït l'entrada original.

f. Estança situada a ponent de l'anterior i de la qual únicament tenim l'amplada completa, 3'35 m, i una llargada coneguda de 3'50 m, amb 12 m² excavats. Va ser excavada també el 1964 com a *Corte 16 A*, i el 1983. De les primeres excavacions, a part d'un croquis l'única menció a la seva existència és que s'hi va trobar una moneda que posteriorment fou robada. De les segones excavacions solament es menciona que s'hi va treballar, però no se'ns ofereix cap resultat ni interpretació. Durant la campanya de 1983, hom descobrí que les parets sud i est es trobaven molt malmeses i que conservaven tan sols una filada de pedres, tot i que en el croquis confeccionat el 1964 es pot apreciar que, quan foren descobertes, es podia seguir tota la seva planta i que es conservaven a una certa alçada (no oblidem que aquests primers rebaixos no foren complets i que s'arribà a descobrir el pedestal de la columna). Davant de l'evidència que els croquis tenen un alt grau de fiabilitat, cal pensar que aquests murs es van degradar durant el lapse de temps transcorregut entre les dues excavacions.

g. Estança paral·lela a l'anterior, més prima i allargada, que fa 2'25 m d'amplada i de la qual, tal com passa amb l'altra, es desconeix la llargada total. La superfície excavada ocupa amb prou feines 4 m² de superfície. A ponent d'aquesta cambra apareix ràpidament la fonamentació de l'hospital del s. XVII que malmet qualsevol estructura anterior, cosa que fa suposar que això també passaria a l'estança f. En aquesta cambra, però, s'ha conservat força bé l'accés a e, que devia ser de 0'75 m d'amplada.

En algun moment donat, i sense que es pugui precisar, hi ha una important remodelació d'aquesta casa, que sembla dividir-se en dues parts, més o menys ocupant una parcel·la original cadascuna, però la sud (B-II-2B) una mica més gran que la nord (B-II-2A). Aquesta última sembla que quedava reclosa a l'interior de l'illa de cases, així, per a la seva connexió amb l'exterior, necessitava un passadís d'accés. Aquest passadís, de 4'70 m per 1'60 m (espai g), passaria per sobre del forn, que queda totalment obliterat i que s'ha de rebaixar per tal de permetre el pas. A través d'aquest, s'accediria a un espai més gran que ocuparia la totalitat dels anteriors espais b i c, amb una amplada de 5'60 m i una superfície coneguda de 25 m². Tota aquesta casa, malgrat el rebaix del forn, tindria un sòl

considerablement més elevat que el de la casa anterior, i és precisament aquest fet el que ha conservat pràcticament l'únic estrat intacte original del *Barri Hel·lenístic*, el del forn i magatzem annex.

L'altra casa (B-II-2B) manté més o menys la mateixa superfície que tenia la part de botiga/vivenda de l'anterior. No sembla variar gaire en la banda de llevant, però sí en la de ponent, amb l'aparició d'una nova cambra, la i, de 3'35 m d'amplada i 0'40 m de llargada coneguda. Ara per ara, la relació d'aquesta nova cambra amb les de la part de llevant, del moment anterior, no és gaire clara; potser coexistien d'alguna manera, o bé estaven arrasades i la cambra i es relacionava amb la paret descrita abans, que cobria el pedestal.

En aquesta fase també es manté l'antiga porta que comunicava a amb e, que dóna pas a una nova estança de 3'70 m per 4'30 m i 16 m², la j, que cobreix pràcticament la totalitat de l'antiga a. La presència d'aquest espai, que ocupa quasi la totalitat de la façana de la nova casa B-II-2A, és el que fa necessari el passadís d'accés g.

És difícil interpretar aquest fet, però sembla clar que la transformació és radical. La desaparició del taller de ceràmica i d'una casa amb una certa sumptuositat dóna lloc a dues cases, una de mides certament petites. Encara que no es pot afirmar totalment que aquesta, la B-II-2A, fos una vivenda, sí que es pot afirmar, però, la diferència de propietari, o almenys d'usuari, que fa necessari el passadís g per evitar l'ofegament de la casa.

B-III-1

D'aquesta illa de cases, a diferència de l'anterior, solament se'n tenen algunes de les estructures, sense que es pugui restituir cap casa ni en la seva totalitat ni tan sols parcialment. El que sí que es pot veure és que, igual que la casa B-II-2 una de les cases, la B-III-1, ocupa una parcel·la i l'altra, la B-III-2, la situada al sud, n'ocupa dues. Però aquesta és l'única comparació, ja que, pels pocs murs que es coneixen, l'estructura interna de les cases és diferent en ambdues illes. Així doncs, d'aquesta primera casa solament en coneixem una estança, la a, i l'espai que hi ha fins al límit oest de la casa (fig. 12), del qual se n'ha excavat solament una petita part.

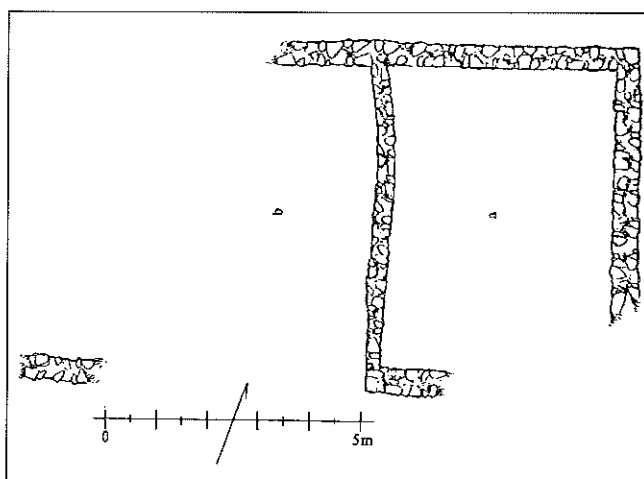

Figura 12. - Planta de la casa B-III-1.

a. Aquesta és una gran estança rectangular de 4'48 m per 5'90 m i 26'5 m² de superfície. Va ser excavada el 1964 i es va anomenar *Corte 15 Sector Este*. Durant l'excavació d'aquesta estança, molt afectada internament per una explosió de considerables proporcions, van sortir els habituals estrats amb materials grecs i romans molt barrejats. La potència de la mateixa explosió va deformar lleugerament el mur occidental. No es va trobar cap paret interna la qual cosa dona una estança relativament gran. Tenint en compte les dimensions de la casa, aquest àmbit seria o bé l'espai principal de la casa, és a dir l'*oikos*, o més probablement (per la seva situació, fent cantonada en els dos carrers, i on potser hi aniria l'entrada) un pati.

b. D'aquest espai poc és el que podem dir, ja que solament es va excavar una part molt petita l'any 1964 (*Corte 15 Sector Oeste*), a tocar de la paret de ponent de l'estança anterior. La zona excavada, també afectada per una explosió, tenia una estratigrafia barrejada idèntica a la de l'estança a. Solament és destacable un mur en l'extrem occidental, excavat el 1984, que confirmaria el tancament de la casa a la mida d'una parcel·la.

B-III-2

Aquesta casa, situada al sud de l'anterior, ocuparia, com la casa B-II-2, l'espai equivalent a dues parcel·les, és a dir una superfície de 185 m². De la casa són molt poques les estructures conegudes i conservades, que foren en bona part destruïdes per les construccions romanes anomenades *Edifici «A»*.

Pràcticament l'únic que s'ha trobat és l'extrem occidental de la casa, anomenada Cata 2/1984 (fig. 13). En aquest espai hi ha un mur, de 0'60 m de gruix i quasi

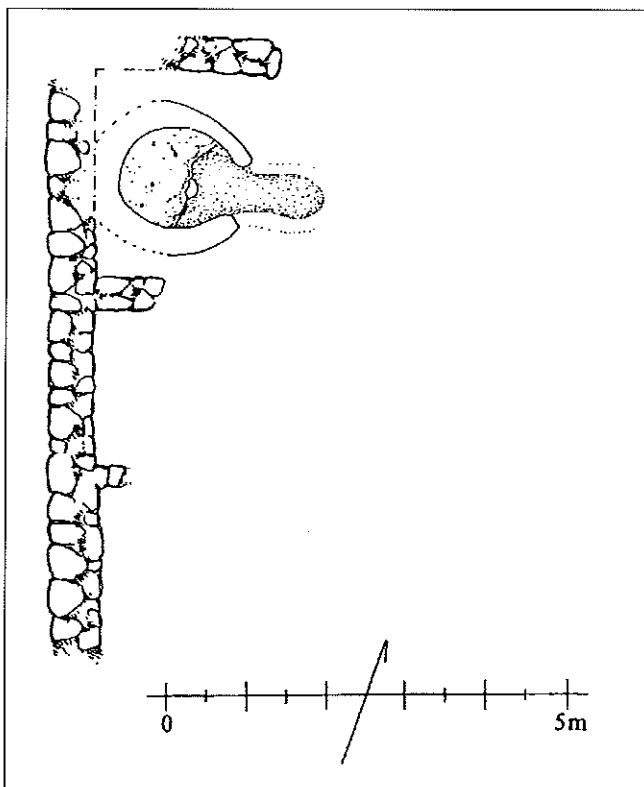

Figura 13. - Planta de la casa B-III-2.

7 m de llarg, que durant la seva excavació es va considerar com un mur de tancament del barri. Segons la nostra interpretació, aquesta seria la paret mitjanera entre les dues fileres de parcel·les, és a dir, exactament la meitat de l'illa de cases pel seu cantó allargat.²³

La descoberta més interessant d'aquesta casa va ser la troballa d'un altre forn de ceràmica a tocar de la cara est d'aquest mur, que ja s'havia excavat però no n'hi havia cap notícia. Aquest forn, al contrari que l'altre, que solament havia conservat la boca del *praefurnium*, conservava la quasi totalitat de la cambra de combustió i de l'engraellat. No hi havia, però, com passava amb l'altra, cap habitació annexa, ja que, com ja hem dit, la casa estava quasi totalment destruïda.

No es pot, doncs, interpretar la casa, però els paral·lismes entre aquesta i la B-II-3 són evidents, tant a nivell de mides com de funcionalitat. Per això, no seria d'estranyar que encara que l'estructura no fos igual, sí que ho fos la concepció, és a dir, un taller de ceràmica i un habitatge/botiga.

Estructures aïllades del Barri Hel·lenístic

Finalment, cal esmentar diverses estructures que corresponen al *Barri Hel·lenístic* que, o bé no s'han pogut situar, o bé són massa esporàdiques.

Cata 2/1984. Durant les excavacions del 1984 recordem que es va produir l'interessant redescobriments d'un forn de ceràmica recolzat a un gran mur. Ja s'ha dit abans que aquest mur, més que una muralla com s'havia interpretat inicialment, era el mur mitjaner d'una illa de cases i que prova d'això eren les estructures i troballes a l'oest del mur. La principal estructura era una paret que corria paral·lela al mur mitjaner de l'illa de cases a una distància de 3 m. Aquesta paret s'ha de considerar que forma part d'una altra casa, la B-III-3, i no com un carrer per diversos motius. Un és la distància; tots els carrers coneguts tenen sempre la mateixa amplada de 4 m i no 3 m com en aquest cas, una amplada que d'altra banda n'impossibilita la interpretació com a carreró de drenatge entre les fileres de cases de les illes. L'altre motiu és la presència entre tots dos murs de molt material ceràmic del taller local, part del qual són com a rebutjos, la qual cosa fa pensar en l'abocador d'un forn de ceràmica. Si fos així, aquest espai hauria estat privat, ja que el govern de la ciutat mai no hauria permès la utilització d'una via pública com a abocador.²⁴ Finalment, l'altre factor seria la presència, per sota d'aquest nivell, d'una gran bossa d'argila que fa pensar en un dipòsit emprat pel mateix

23. La interpretació com a mur de tancament es va fer únicament i exclusivament a causa del seu gruix, 0'60 m, comparat amb els altres murs exteriors de les cases, d'entre 0'40 i 0'55 m. Però aquest no és l'únic mur de 0'60 m; també ho és el mur mitjaner entre les cases A-II-1 i A-II-2, cosa que en certa manera recolza la nostra interpretació. S'ha de tenir en compte també la presència de cases a l'altre costat del mur, testimoniada per un altre mur paral·lel a 3 m d'aquest (la presència d'un abocador invalida la interpretació com a carrer). Finalment remetem al capítol de metrologia i urbanisme per la interpretació d'aquest mur com el mitjaner de l'illa de cases.

24. (JAMESON 1990, 101) sobre l'ampliació de les cases que ocupen els carrers públics, fet equiparable a aquest cas.

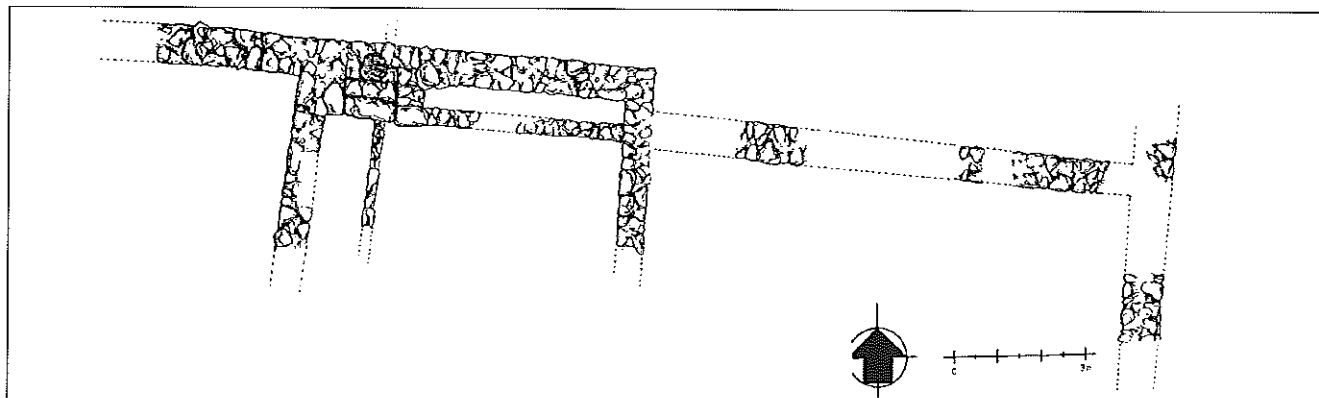

Figura 14. - Planta de l'estructura portuària a migdia del Barri Hel·lenístic.

taller. Tot això porta a interpretar aquesta casa com un altre taller ceràmic, ja que el mur mitjaner separaria totalment les dues cases, la del forn i la de l'abocador.

Cata 3/1984. Aquesta cala es va fer al nord del Barri Hel·lenístic per comprovar-ne la continuació. L'excavació no va aprofundir gaire, ja que els treballs s'aturaren quan es va arribar als nivells del s. III aC, que es deixaren intactes. A pesar d'això, es va fer evident la presència d'un mur orientat segons els mateixos eixos del barri, en direcció nord-sud, i la troballa, sota el perfil, d'una llar, que tampoc no es va poder excavar. Tot això fa pensar en la continuació cap al nord del barri, però en no haver estat situada topogràficament la cala, la relació amb la resta de les estructures conegudes en fa impossible la seva ubicació. Potser aquestes restes serien part de les illes A-I i B-1, que solament es coneixen pel seu costat sud, però també hi ha la possibilitat que pertanyessin a noves illes.

Finalment cal fer referència a l'estructura que es troba directament al sud del Barri Hel·lenístic (fig. 14). Aquesta segueix una orientació diferent a la resta del barri, adaptant-se més a la topografia del terreny que no pas a l'urbanisme, però precisament això és el que pot ajudar a la seva interpretació.

Aquesta estructura es troba, principalment, a sota del gran pati del denominat «Edifici A» i està formada per una sèrie de murs, de considerables dimensions, orientats en direcció nord-oest/sud-est dels quals surten, transversalment, uns altres murs més petits en direcció cap al mar. Tanmateix, l'estructura està formada a dos nivells, un de superior, connectat presumiblement amb el Barri Hel·lenístic, i assentat en terra ferma, i l'inferior assentat sobre les sorres de l'antiga platja. La connexió entre els dos nivells seria a través d'una petita escala, per sota de la qual hi passaria una petita claveguera.²⁵ Així doncs, aquesta disposició en l'extrem sud del barri i directament sobre la sorra fa pensar en que aquesta complicada estructura formaria part de les estructures del port principal de la colònia.²⁶

25. Aquesta claveguera estaria formada per l'unió consecutiva de diverses àmfores del tipus Maña D (NIETO 1993, 16-17).

26. Un paral·lel que seria molt semblant al nostre cas es pot trobar a Marsella a la plaça Jules Verne (HESNARD 1995).

Les cases del Barri Hel·lenístic

Abans d'interpretar com devien ser les cases del Barri Hel·lenístic seria interessant un apropament al que era la casa grega, per tal de poder extreure'n uns models aplicables a Rhode. En el món itàlic, sobretot en època romana republicana, l'estructura de la casa és clara, ja que sempre té un nucli concret que consisteix bàsicament en un espai central de recepció, l'*atrium*, que serveix d'element distribuïdor de la casa, amb unes estances que hi són obertes, entre les quals destaca el *tablinium*, símbol del propietari de la casa. Aquest disseny de la casa, tan lligada a la mateixa estructura de la societat romana, en permet una fàcil identificació.

Aquesta característica, un model clar identificable, s'ha buscat sempre en la casa grega, però malgrat la descoberta arqueològica de moltes cases gregues mai no s'ha pogut trobar un element comú en cadascuna que pogués establir-ne una fàcil identificació, com no fos la presència, i no és tampoc absoluta, del pati,²⁷ tot i així, aquest element determinarà en bona mesura la distribució i la grandària de la casa, ja que és rar trobar una casa grega amb habitacions més enllà de les que se situen al voltant del pati.²⁸

Malgrat que hi ha força referències a cases en la literatura grega no n'hi ha cap de prou explícita sobre les seves característiques.²⁹ La primera descripció d'una casa grega la trobem en Vitruvi, on després d'explicar les característiques i les parts de les cases romanes, dedica un capítol a la casa grega (Vitruv. *De Arch.* VI-7). Vitruvi ens descriu una casa de dimensions més que considerables, amb dos jardins porticats i un

27. El pati com a element central és tan corrent en totes les cultures mediterrànies que no es pot emprar com a criteri de distinció, de manera que en un context grec es fa necessari trobar-ne un altre (GRAHAM 1966, 4).

28. (JAMESON 1990, 100) Aquest aspecte no és solament corrent en època clàssica sinó també durant l'època hel·lenística, en què les grans cases i palaus es faran mitjançant una multiplicació de patis.

29. A RIDER (1916, 211-238) hi ha un desglossament de les diferents parts de les cases gregues a través principalment de les fonts, amb un especial esment al nom original de cada una. A PESANDO (1987, 15-25), hi ha un apropament crític.

luxa que podríem descriure, molt encertadament, d'«oriental». Quan Vitruvi ens parla de la casa «a la grega» en realitat descriu una gran casa del tipus hel·lenístic, que tant va influenciar la casa romana a partir del s. I aC.³⁰ En aquesta casa, però, l'autor llatí ens parla de la façana del peristil orientada al sud (emmarcada entre dues *antae*, segons ell), una mena de porticat principal o de porxo, que ell anomena indiferentment *pastas* o *prostatas*. A partir de la situació més o menys concreta en la planta de la casa d'aquests dos mots, d'una revisió de les fonts i de les noves troballes arqueològiques (*Olint* i *Priene* principalment) es van poder identificar positivament el que aquests dos mots grecs significaven, i en què es diferenciaven. Així, per primer cop, es va poder tenir, no un, sinó dos models, de casa grega: la de *pastas*³¹ i la de

prostatas.³² Tanmateix, recentment ha estat identificat un tercer model de casa definida per una gran casa de llar central (*Herdraum*).³³

Finalment, queda un altre tipus de cases, aquest ja d'època plenament hel·lenística o del classicisme tardà, com són les cases de peristil. Aquest tipus de cases, però, no respon tant a un model arquitectònic repetitiu com a una nova interpretació de la casa. El seu origen sembla estar en el *pastas*, atès que, en realitat, és una ampliació d'aquest al voltant de tres o tots quatre costats del pati.³⁴ Això provoca una necessitat d'espai

30. Una interpretació crítica de Vitruvi, alhora que confrontada amb les troballes arqueològiques, la podem trobar a PESANDO (1967, 175-197) i, dient pràcticament el mateix, a PESANDO (1989, 193-212).

31. El mot *pastas* sembla estar relacionat amb una mena de porticat o columnata associada a còps a recintes funeraris, segons es desprèn de les fonts gregues, i no amb la casa com ho fa per primer cop Vitruvi (RIDER 1916, 229-232). El seu origen s'ha de cercar en les cases quadrades de l'època geomètrica, que després evolucionaran a una disposició tripartida, amb la presència d'un passadís (FUSARO 1981, 7-13); el qual, en augmentar les dimensions de la casa amb més estances i un pati, es convertirà en un porticat, el *pastas*. Malgrat ser un tipus que es prefigura a *Megara Hyblea* on millor es pot testimoniar aquest tipus de casa és a *Olint* (ROBINSON i GRAHAM 1939). Entre els anys 440-430 aC aquesta ciutat va tenir un gran creixement urbanístic, amb la incorporació d'un nou barri a la seva part baixa. Aquest barri responia a les noves concepcions de l'urbanisme hipodàmic-pitagòric i s'adaptava, també, a la nova concepció de la igualtat entre els ciutadans (no necessàriament la democràcia) que es va estendre per l'Hèl·lade durant el s. V aC. Així a *Olint* ens trobem aquest nou barri estructurat en illes de cases de 120 per 300 peus, seguint un esquema previ teòric. Cada illa tenia 10 habitatges alineats en dues fileres de 5 i dividides per un estret carreró que tenia una funcionalitat principalment de drenatge. La concepció general d'aquest barri i de les cases en particular respon a una empresa estandarditzada dissenyada a partir d'una modulació prèvia (MARTIN 1974, 111). Això és especialment evident en l'estructura de les cases, totalment quadrada i dividida per un eix transversal (HOEFFNER i SCHWANDER 1986). En el costat sud d'aquest eix hi havia sempre el pati i les estances obertes s'hi disposaven lateralment. L'altra meitat, la nord, estava dividida en dues bandes, d'aproximadament 1/3 una i 2/3 l'altra. La més estreta era un passadís, porticat en el seu cantó sud, l'obert al pati, i acabat normalment en una estança a cada extrem. Aquest passadís, que no solament era un distribuïdor sinó també on s'hi feia la vida durant el bon temps, era el *pastas*. L'altra banda, la més ampla, ve determinada pel grup d'estances més característic de les cases d'*Olint*, el conjunt del *oikos* (*oecus-unit*). Aquesta era una habitació quadrada, l'*oikos* pròpiament dit, a la qual obrien dues petites estances més, una de 1/3 i l'altra de 2/3. La més gran era la xemeneia, un espai per on circulava el fum i l'aire calent que provenia del foc central de l'*oikos* i on es podia cuinar. La petita, normalment pavimentada amb *signinum*, era el bany, que s'escalfava pel contacte amb la xemeneia. L'*oikos*, però, era l'habitació principal de la casa, on es feia la vida, i tenia normalment una gran llar central de planta quadrada que no servia per cuinar, encara que es pogués fer, ja que la seva principal funcionalitat era el culte domèstic, l'*Hestia*, el foc familiar. Tanmateix, val a dir que la utilització del *pastas* com a element per identificar a un determinat tipus de casa grega a part d'*Olint* no és gaire aplicable, ja que aquest és un model relativament escàs, i quan s'identifica el *pastas* l'estructura de la casa no segueix l'esquema d'*Olint*.

32. La casa de *prostatas* té el seu origen en el *megaron* micènic i no deixa de ser una reducció d'aquest a l'àmbit privat. El primer exemple d'aquest model el trobem al s. V aC a *Ano Siphai*, Beòcia, on la casa està composta únicament per a l'estança principal, l'*oikos*, i una avantsala (HOEFFNER i SCHWANDER 1986, 269). A Colofó en una casa del s. IV aC, però que segurament segueix l'esquema i la tradició de l'anterior, es veu el model de casa de *prostatas* plenament desenvolupat (PESANDO 1989 175-189). On millor es desenvolupa, però, aquest tipus de casa és amb la nova sistematització urbanística feta per Hipòdam el s. V aC, qui l'aplicà en el disseny, encara experimental, del barri del *Pireu* per primer cop. Però, a diferència d'*Olint*, aquest model es troba també en altres urbanismes del tipus hipodàmic com a *Priene* o *Abdera*. Principalment aquesta casa s'estructura en tres bandes, la primera dona al carrer, amb estances annexes a la casa (magatzems, estables, tallers...) o bé botigues obertes al carrer. La segona banda està ocupada totalment pel pati. I, finalment la tercera banda, que està formada sempre per quatre estances. L'estança principal és l'*oikos*, sempre la més gran i orientada cap al sud, encara que en aquest cas és una estança única i sense foc central, com a *Olint*. Davant d'aquesta hi ha un porticat a mena de vestíbul que s'obre al pati, el *prostatas* pròpiament dit que, com el *pastas*, durant el bon temps centra la vida de la casa. Al costat d'aquest conjunt (*prostatas-oikos*) hi ha dues estances, que poden tenir una funció diversa (magatzems, rebosts...) o bé on hi pot estar situat l'*andron* amb el seu característic paviment i disposició, i també amb vestíbul (obert al *prostatas*, no al pati) o no.

33. Aquesta estança, normalment quadrada i d'unes dimensions considerables (7 m. per 8 m. de mitja i una altura de dues plantes), és l'*oikos*, que en aquest cas és més complex que en els anteriors. Degut al clima fred, aquesta estança funciona com a centre de la vida familiar permanentment, i el pati passa a tenir una funció secundària respecte a les cases anteriors, de manera que els porticats són pràcticament inexistents. Així, la casa, no quadrada però quasi, està dividida en dues bandes, una amb el pati com a element central, on hi ha l'entrada i una habitació a cada costat (molts cops una d'elles és l'*andron*), i l'altra amb l'*oikos* com a nucli. Aquest, com ja hem dit de considerables dimensions, té una gran llar central, l'*Hestia*, que serveix alhora de foc familiar, de cuina i, sobretot, d'estufa. A cada costat d'aquesta cambra hi ha dues estances més petites que funcionen com a annexes o magatzems en la planta baixa i dormitoris en el pis superior d'una de les dues ales. Aquest pis superior s'obre amb una balconada de fusta a l'*oikos* i s'hi comunica per mitjà d'una escala de fusta que se situa en un dels laterals (HOEFFNER i SCHWANDER 1986, 107-120).

34. Aquest tipus de casa no tindrà un model definit i es caracteritzarà principalment per les seves dimensions i per la presència del pati porticat, el peristil. A més, el fet de que la casa creixi mitjançant l'absorció d'altres farà que aquest model sigui més factible en ciutats amb un urbanisme no regular i es podrà desenvolupar millor com, per exemple, a Delos (PESANDO 1989, 241-252) o a la mateixa Empúries (MAR i RUIZ DE ARBULO 1993, 385-397). Una conseqüència de les cases de peristil i el seu creixement depredatiu és la multiplicació de cases residuals, és a dir les vivendes que s'aixequen en els espais que queden entre la casa que ha crescut i el carrer. Aquest tipus de cases són normalment petites i pobres, amb molt poques habitacions i patis molts cops simbòlics, que contrasten amb el luxe de les seves veïnes. El desenvolupament de la casa de peristil acaba definitivament amb l'*Isonomia*, aquella igualtat inicial dels ciutadans que quedava reflectida en la repartició del territori en parcel·les iguals.

que moltes vegades es guanya ocupant la parcel·la d'altres cases, la qual cosa trenca amb un model de disseny arquitectònic. Però també implica (encara que no sempre) un enriquiment de la casa i un canvi de comportament reflectit en una pèrdua de la intimitat de la família en favor d'un augment de la representativitat pública.³⁵

Hi ha també moltes altres cases, trobades en excavacions arqueològiques (en realitat la majoria), que no responen a cap model tipològic concret, encara que estiguin perfectament imbricades en un urbanisme hipodàmic. En canvi sí que tenen pràcticament totes alguns espais iguals o semblants, que permeten un apropament diferent, no el de buscar un model dissenyat de casa «a la grega» sinó unes característiques comunes que identifiquen una casa com a grega no tant per la planta com per la interpretació de determinades estances.

En el món grec la llar familiar, l'*oikos* és la unitat bàsica, econòmica i social, composta per la família i augmentada segons el poder econòmic amb servents i esclaus. L'*oikos*, doncs, representa l'espai privat i com a tal està contraposat a la *polis*, l'espai públic.³⁶ Aquesta separació tan evident entre públic i privat determinarà molt la casa grega.

La casa és una unitat tancada delimitada pels carrers i les cases veïnes i sempre amb l'interior invisible a qualsevol esguard exterior. S'organitza, normalment, al voltant d'un pati amb diverses estances obertes a ell (entre 5 i 7 com a mitjana). El pati és molt important, ja que ve a substituir l'exterior, l'aire lliure, però adaptat a les necessitats de la casa. Per això es fa imprescindible que els porticats i els porxos (*pastas* i *prostras*) hi siguin oberts, ja que és on es feia vida domèstica (JAMESON 1990b, 99), i, amb l'*oikos* darrere, orientats sempre que sigui possible al sud, per aconseguir el màxim de llum a l'hivern i ombra a l'estiu.

Al voltant del pati es repartien diverses estances, de mides no gaire grans, que en general no tenen cap característica especial. Això, precisament, és un dels trets definitoris de l'arquitectura domèstica grega, la versatilitat dels seus elements que, d'altra banda, dificulta la troballa d'un model definit. S'ha de tenir en compte que la casa grega és un centre econòmic i de producció. La majoria de pagesos vivien a la ciutat i hi tenien l'única vivenda, la qual cosa converteix la casa de la ciutat en el magatzem i centre d'elaboració del producte recollit, on es guardaven les eines,³⁷ etc. i, en menor escala, on es manufacturava tot el necessari

per a la supervivència de la llar: molins petits per al gra, telers per als vestits... Aquest fet es fa encara més evident encara a les cases que tenen algun taller metal·lúrgic, de terrissa o de marbre. Algunes cases també tenen estances obertes al carrer, que es poden interpretar com a botigues però, a diferència de les *tabernae* romanes, aquestes eren escasses i normalment es trobaven situades en els carrers principals; la majoria del comerç ciutadà es feia al mercat.³⁸

Una altra característica de la casa grega és la seva divisió en dues parts, la masculina, *andronitis* i la femenina, *gynaikonitis*. A partir de Vitruvi (*De Arch.* VI-7) s'han interpretat totes dues parts com a físicament diferents: normalment la part baixa en la masculina i el pis superior la femenina (RIDER 1916, 233-237), i s'han intentat cercar arqueològicament, però en realitat, tal com passa amb la part econòmica, la versatilitat és la pauta. Les paraules *andronitis* i *gynaikonitis* es defineixen com a àrees d'ús i no com a àrees fixades en el disseny de la casa, la qual cosa no vol dir que implícitament hi hagués una repartició territorial. Per exemple, l'àrea del pati i l'*oikos*, quan no es fa vida familiar, són àrees eminentment femenines ja que és on la dona exerceix les tasques domèstiques.

Hi ha, però, una excepció clara i aquesta és l'*andron*, centre de l'*andronitis*, i que com el seu mateix nom defineix és l'estança «de l'home». Aquesta és una estança arquitectònicament ben definida. Normalment, se situava en una cantonada per tenir una major il·luminació³⁹ i tenia un paviment luxós, de *signinum* o còdols, on hi anava marcada, seguint les parets, la disposició dels reclinatoris emprats per menjar (sempre senars, 5, 7 o 9) i, en una de les cantonades es trobava un petit canal per drenar els líquids cap al carrer. La funció d'aquesta estança era la de permetre a l'amo de la casa tenir un lloc on sopar amb els seus amics; per això, la presència de les dones de la família hi era prohibida (no, però, la de serventes o prostitutes). Molts cops l'*andron* tenia una avantsala amb la porta desplaçada per permetre la privacitat de les reunions. Aquesta era l'única part de la casa oberta als no familiars i per això es disposava normalment al costat del pati i precedida per un vestíbul, per evitar destorbar la intimitat de la família.

Finalment, cal esmentar l'*oikos*, una habitació que en els casos d'*Olint* amb l'*oecus-unit*, *Priene* i *Abdera* amb la *prostras* davant, o *Casope* amb la llar central, estan clars però que normalment costa de definir arqueològicament sense trobar l'*Hestia*, el foc domèstic, malgrat això el funcionament queda ben definit com a habitació principal de la casa, on es pot cuinar, fer tasques domèstiques o, senzillament, vida de família. L'*oikos* és, doncs, la principal estança de la casa i, com a tal, és la que la defineix genèricament la llar dels grecs.

38. Aquí posa l'exemple de *Priene* on hi ha un mercat al costat de l'*agora*, però segurament en moltes ciutats la mateixa *agora* servia de mercat (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 274-275).

39. L'*andron* no tenia una il·luminació directa desde el pati, però era l'estança de la casa amb les finestres més grans (JAMESON 1990b, 99).

35. A *Olint*, però també a altres llocs, l'augment de la superfície de la casa en fer un peristil (tenen un mínim de 500 m²) ve lligat a una major sumptuositat, amb nous paviments de mosaic de tesselles en els *andrones* i una major decoració pictòrica (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 270).

36. L'*oikos* no és l'únic espai privat, en realitat aquest és molt més complex, ja que engloba la totalitat de les possessions; no hi ha distinció entre la casa urbana i el camp, atès que normalment en l'adjudicació de parcel·les ve tot en el mateix paquet (JAMESON 1990a, 174).

37. A *Halieis* una ciutat que dominava una zona oliera important a una de cada sis cases s'hi han trobat restes de premses d'oli (JAMESON 1990a, 185).

Interpretació de les cases del Barri Hel·lenístic

A partir dels models vistos anteriorment i de les generalitats de la casa grega podem fer un apropament interpretatiu a com podrien ser les cases del *Barri Hel·lenístic* de *Rhode*. Encara que n'hem citat onze, les restes conservades de la majoria són massa escasses com per a poder teoritzar, però n'hi ha quatre, les de les dues illes centrals, que amb les restes conegudes permeten un intent d'interpretació. Finalment, hem d'esmentar també que aquestes interpretacions, malgrat que intenten apropar-se el màxim possible al que seria l'estat original no deixen de ser interpretacions i, per tant, estan subjectes a discussió.

Casa A-II-3

De totes les cases del *Barri Hel·lenístic* aquesta és la que més s'acosta a un model grec i, per tant, la més senzilla d'interpretar, alhora que la més espectacular de restituir (figs. 15 i 16). Estructuralment, és una sola casa, amb una disposició en Π al voltant del pati, encara que funcionalment s'ha de dividir en una vivenda (3A) i en una botiga o taller (3B). En la descripció de les restes d'aquesta casa ja hem dit que ocupava la totalitat d'una de les parcel·les del sector A, que és sensiblement diferent de les parcel·les del B, és a dir uns 174 m².

En la planta es pot apreciar com la casa té un disseny pràcticament simètric, que es desenvolupa al voltant d'un pati central. Directament al nord d'aquest pati hi ha l'estança major de l'habitatge, una gran sala, la *d*, que s'ha d'interpretar necessàriament com l'*oikos*; la interpretació sembla senzilla, ja que la cambra compleix amb la majoria de requisits necessaris per a ser-ho. D'una banda l'estança més gran en els exemples vistos anteriorment és quasi sempre l'*oikos*; aquesta grandària no és aleatòria, ja que estem parlant de l'habitació al voltant de la qual gira tota la vida domèstica i on normalment es feia vida familiar. L'altre punt a favor de la interpretació és la seva disposició com a estança principal de la casa. En quasi tots els models vistos anteriorment es pot apreciar com l'*oikos* és la principal estança oberta al pati. Això és totalment evident en la casa de *prosta*, on l'*oikos* domina totalment la jerarquia de la casa,⁴⁰ així com també en la casa del tipus de llar central.⁴¹ No passa el mateix en altres tipus de casa, on l'*oikos*, malgrat que conserva una certa entitat, la seva connexió amb el pati és secundària, com a *Olint*.

Malgrat aquesta interpretació arquitectònica, l'arqueològica no sembla tan clara. El principal problema prové de no conèixer el sòl original de l'estança, baixada desigualment a l'hora de l'excavació, encara que aquest hauria estat segurament de terra trepitjada.

40. (GRAHAM 1966, 5) s'ha de recordar, però, que en aquest tipus de casa l'*oikos* ve precedit d'un pòrtic que és el que el caracteritza i que en certa manera esdevé una extensió del mateix *oikos* quan el temps ho permet.

41. En aquest tipus de casa la importància de l'*oikos* és encara més destacada, ja que pràcticament exerceix de pati cobert com a principal lloc de la vida familiar durant tot l'any.

Tampoc no es coneix en aquesta estança cap mena de llar, encara que arqueològicament la seva absència és corrent,⁴² i tampoc no té cap rebost directament connectat.⁴³ Malgrat tot això, continuem identificant aquesta estança com l'*oikos*.

Davant per davant de l'*oikos*, a migdia, hi ha el pati. La seva situació, sempre que sigui possible, al sud de la casa o almenys de l'habitació principal, que miraria a migdia, és la més desitjable, ja que és la millor manera d'aprofitar els recursos solars, tant de temperatura com d'il·luminació.⁴⁴ Per aprofitar millor aquests recursos es fa quasi imprescindible un porticat que permeti la transició entre el pati i l'*oikos*. Tres de les versions d'aquest porticat són el *pastas*, el *prosta* i el peristil. En la casa que estudiem, ara per ara no s'ha trobat cap resta de porticat. Cal esmentar, però, que les restes que aquest deixaria són mínimes, únicament la base de cada columna (d'un sol bloc de pedra o construïda, per protegir la columna de fusta de la humitat) o, més rarament, un lllindar de pedra corregut (a *Olint*, per exemple, són més corrents les bases individuals que un lllindar). Tampoc serviria per a identificar-lo un paviment, ja que generalment aquests són de terra piconada. Així doncs, no tenim cap prova arqueològica de la presència d'un porticat,⁴⁵ però per la disposició de l'*oikos* envers el pati, l'escala en un dels extrems⁴⁶ i la perllongació d'aquest probable porticat en l'espai b, pensem que la seva interpretació seria justificada. Si fos així, hauríem d'interpretar certament aquest porticat com un *pastas*.⁴⁷

42. El problema de la manca de llar no és determinant. La llar domèstica, l'*Hestia*, de planta quadrada i construïda en blocs plans és molt infreqüent, ja que s'ha trobat en molt pocs llocs, ja sigui en posició central, com a *Olint* i *Cassope*, o en una cantonada, com a *Priene*. Normalment, per cuinar s'utilitzaven brasers mòbils que permetien cuinar en diferents llocs (per ex. al pati a l'estiu) i el mateix passava amb l'*Hestia* (JAMESON 1990b, 99 i 105).

43. Cosa que tampoc és un problema, ja que hi ha força exemples sense rebost, i en alguns s'ha pogut constatar com aquest estava dins del mateix *oikos*, com a *Cassope*, on feien servir com a tal l'espai disponible sota l'escala (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 110). Així recordem com en la descripció de les excavacions d'aquesta estança les troballes de fragments d'àmfora foren molt més abundants del normal.

44. En aquest sentit v. HOEPFNER i SCHWANDER (1986, 264-265) on hi ha un estudi de la incidència del sol sobre les cases de *Priene*. Segons els seus càlculs, i en base a la restitució hipotètica de la casa, la llum del sol al 22 de juny arribaria únicament fins al lllindar del *prosta*, mentre que el 22 de desembre arribaria ben bé fins a mig *oikos*. Fonts antigues que avalen aquesta orientació es poden trobar a Xenofont, *Memorabilia*, 3.8.8-9 i Pseudo-Aristòtil, *Oeconomica*, 1.6.7, 1345A.

45. S'ha de recordar, però, la presència d'una base de columna trencada a la veïna casa A-II-1. Aquesta base, com ja hem dit més amunt, sembla estar descontextualitzada ja que estructuralment no sembla pertànyer a la casa en què va sortir i la manera en què es va trobar, trencada i aïllada, segurament disparada per l'explosió d'una bombarda, fa pensar que la seva procedència fos una altra. No seria d'estranyar, doncs, que, originàriament, pertanyés al porticat de la casa que aquí s'estudia, la A-II-3A.

46. La seva interpretació és justificada anteriorment en la descripció arqueològica de la casa.

47. La casa de *pastas* sembla característica dels s. v-iv aC i no del s. iii aC com és aquest cas, però malgrat això no hi ha cap impediment per pensar en una perduració d'aquest model en l'època hel·lenística.

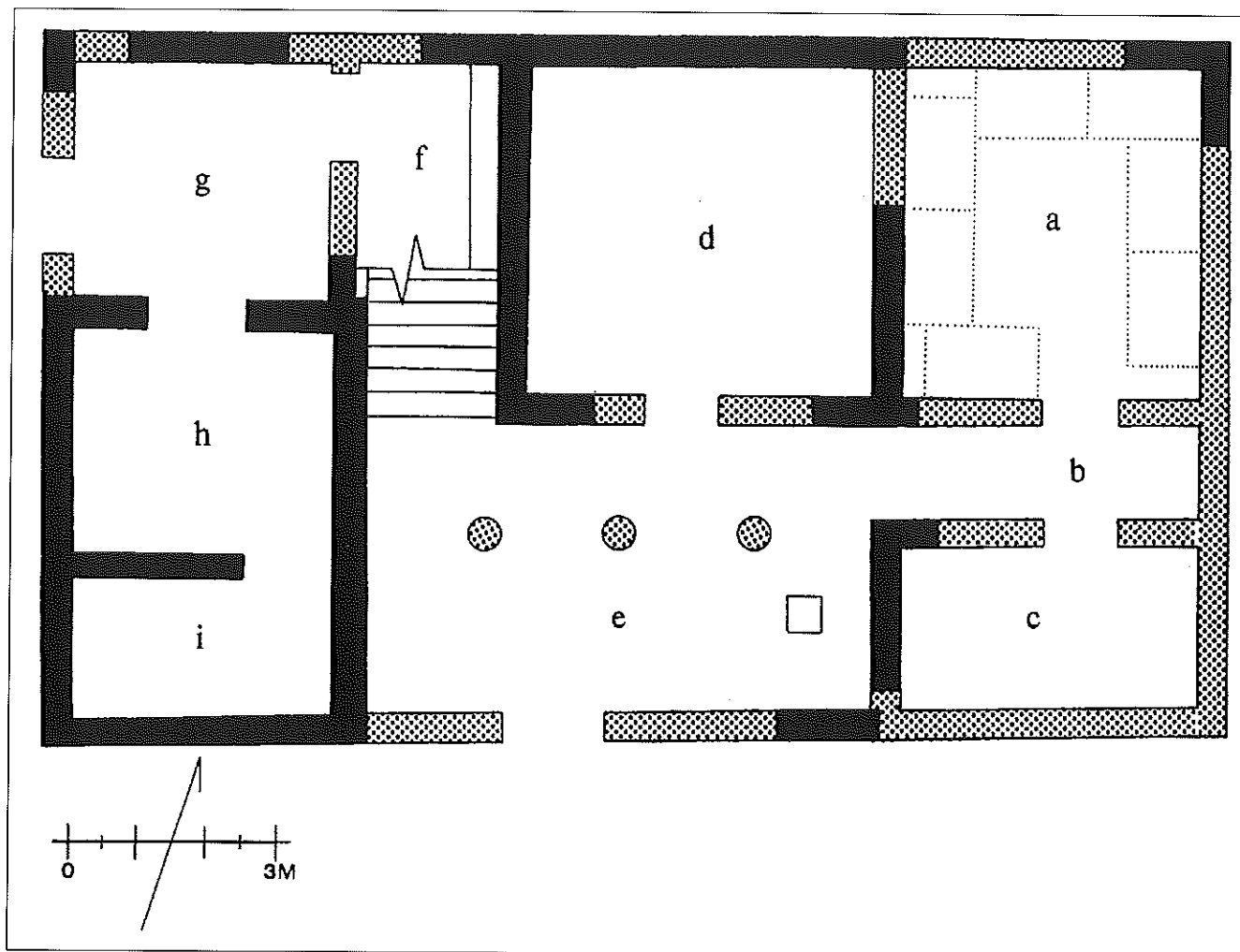

Figura 15. - Planta interpretada de la casa A-II-3 (en tramet les parets restituïdes).

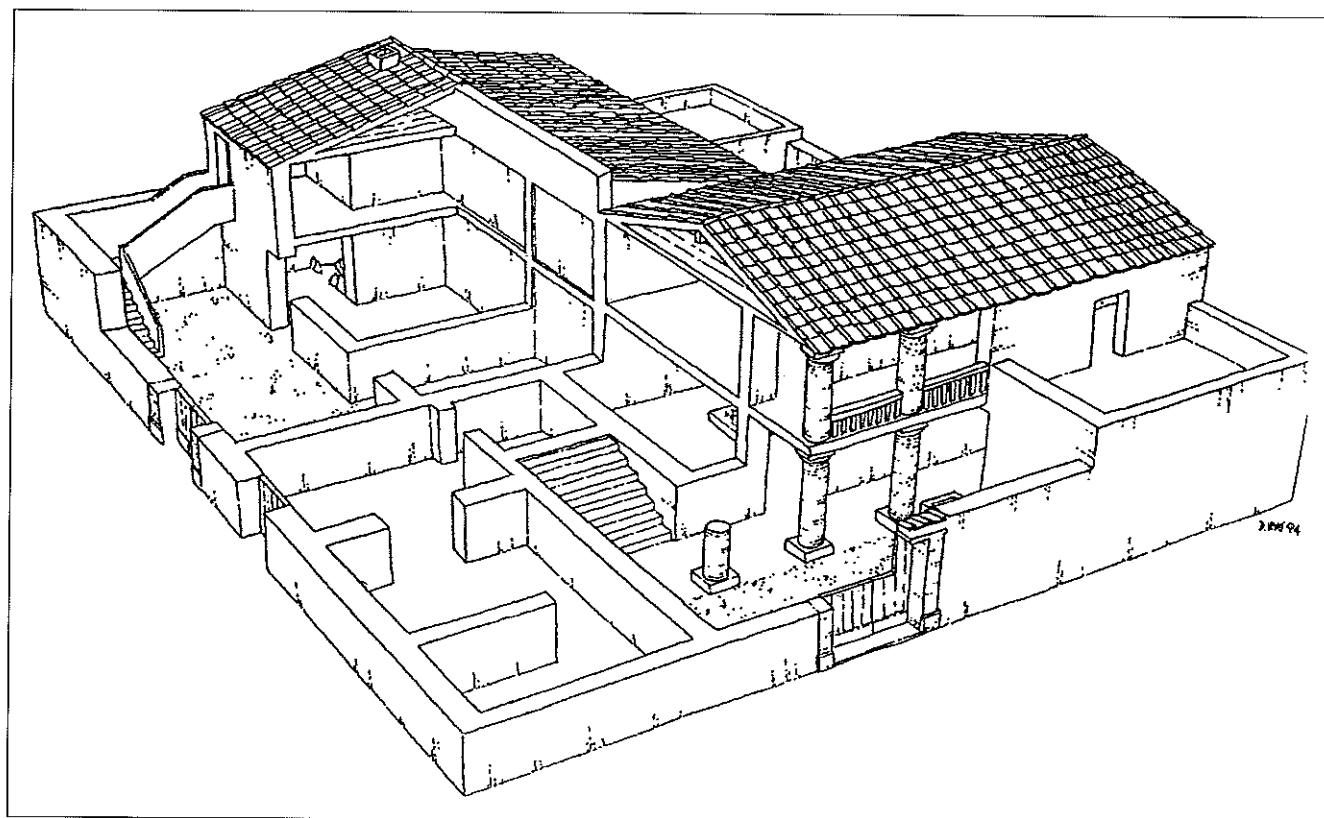

Figura 16. - Restituïció volumètrica de les cases A-II-1 i A-II-3.

L'existència del porticat, però, juga en detriment del pati, que quedaria força disminuït, uns 18 m². D'aquest l'única resta conservada visible és un pou que sembla tenir la seva boca a nivell de terra i feta amb lloses de pissarra, encara que no seria d'estranyar que, per sobre, es perllongués en altura mitjançant paret d'obra. Com abans hem dit, el nivell freàtic és molt a prop de la superfície i els pous serien molt corrents, la qual cosa fa innecessària la presència de cisternes, tan corrents en altres ciutats gregues. Normalment, en els exemples abans citats, i sobretot a *Olint*, els patis anaven pavimentats, generalment amb pedres planes o rierencs, lligats amb fang. La presència de paviment al pati no és decorativa sinó eminentment pràctica, ja que evitava els embassaments i fangeig durant les pluges i resistia millor el pas dels carros.⁴⁸

Directament relacionada amb aquest pati hi hauria d'haver la porta de la casa. No se n'ha conservat res, atès que pràcticament tota la paret de migdia del pati ha desaparegut; tanmateix, per l'estretor del pati (comptant la presència del porticat) aquesta entrada hauria estat senzilla, i no un *prothyron*.⁴⁹

Queden encara dues estances per interpretar, situades totes dues a l'ala occidental de la casa, una a cada costat del passadís. La més petita i meridional, la *c*, s'ha d'interpretar com un magatzem, un rebost o senzillament una d'aquelles estances polivalents a què abans ens hem referit. La que es troba al nord, la *a*, s'ha d'interpretar, creiem, com l'altra estança principal de la casa, l'*andron*.

Val a dir, però, que aquesta interpretació, igual que la de l'*oikos*, és teòrica, tot i que, sinó arqueològicament, estructuralment hi ha prou pistes com per a dir-ho. D'una banda, la seva situació en un angle de la casa li permet tenir, almenys, una paret exterior per aprofitar la il·luminació natural; pràcticament tots els *andrones* identificats responen a aquesta situació. D'altra banda, ha de tenir una comunicació directa amb el pati, ja que és la part representativa de la casa, el seu únic contacte amb l'exterior, i ha d'estar, doncs, accessible i alhora sense destorbar la intimitat domèstica (JAMESON 1990a, 191). Aquest contacte amb el pati pot ser directe, com a les cases sense porticat de cap mena (*Cassope*) o de *prostas* amb ala lateral (*Pireu*) o bé indirecte, ja sigui a través d'un vestíbul a l'*andron* o bé del porticat, *pastas*, *prostas* o peristil. L'apropament indirecte a l'*andron* és el més desitjat, ja que així s'aconsegueix la intimitat desitjada (sobretot envers les dones de la casa);⁵⁰ moltes vegades quan hi ha vestíbul

l'entrada a aquest està desplaçada en relació a la de l'*andron* per evitar-ne una visió directa des del pati. En aquest cas l'extrem oriental del passadís compleix perfectament la funció d'un *ante-andron*. Finalment, la dimensió de l'estança també poden servir com a pauta per a l'identificació, ja que els seus 4'70 m per 4'35 m (14 per 13 peus de 0'335) s'apropen perfectament a les mides d'un *andron* de 7 *klinai* (llits per menjar).⁵¹ A pesar d'això, les mides d'un *andron* poden variar segons la quantitat de *klinai* i les mides d'aquests; la planta però sempre és quadrada o lleugerament rectangular.

La principal evidència arqueològica en contra de la identificació d'aquesta estança com a *andron* és la manca del seu característic paviment. Aquest paviment és normalment de *signinum* i més rarament de còdols, i a vegades amb una banda ressaltada al voltant dels murs que aixeca la superfície on hi van els *klinai*. El paviment no respon únicament a la recerca d'un cert luxe, com també les riques pintures que l'acompanyen normalment,⁵² sinó també a l'esperit pràctic d'evitar les humitats dels líquids vessats durant els sopars. Val a dir, també, que a *Olint*, d'on provenen els principals paral·lels per a aquest tipus de cambres, molts *andrones* no tenien cap tipus de paviment (o no s'ha conservat), la qual cosa vol dir que la seva presència no és determinant. S'ha de considerar que l'*andron* era una estança que s'emprava en comptades ocasions i per això no necessàriament tencada en una única funció, és a dir, podia ser una estança, millor decorada segurament, que en les ocasions precises s'emprava com a *andron* (JAMESON 1990a, 191).

Per acabar la part de vivenda es fa necessari parlar del pis superior. Arqueològicament és molt difícil testimoniar-lo, ja que no s'ha conservat cap casa a prou alçada, però la presència de les caixes de les escales, quan són identificables, n'és una prova palpable. D'altra banda, les fonts en parlen molt sovint, identificant-lo amb el *gynaikonitis*, i molts cops la mateixa planta el fa suposar. A partir d'un gruix de 0'45 m (o fins i tot 0'30 m) se suposa que una fonamentació pot sostenir una planta superior,⁵³ especialment en les cases gregues, on aquest pis habitualment no suportava cap altre pes que el d'uns pocs mobles i els dels mateixos membres de la família, que l'usaven com a dormitori, aprofitant el fet que es trobava sobre l'*oikos* i que, consegüentment, hi arribava l'escalfor de la llar. Pel que fa a la casa que ens ocupa, més amunt hem parlat de l'existència d'una caixa d'escala i, per tant, d'un pis superior, que segurament quedaria reduït a l'ala nord de la casa.

48. Per evitar l'embassament de l'aigua de pluja a *Olint* moltes vegades hi ha petites canalitzacions que drenen aquesta aigua cap al carrer.

49. Aquest és un tipus de porta característic d'*Olint*, però que també es pot trobar en moltes altres ciutats. El *prothyron* consisteix en una porta desplaçada cap a l'interior de la casa formant, obert al carrer, una mena de nínxol accessible, i utilitzable per exemple, els dies de pluja per arrecerar-se els viants o per fer esperar les visites (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 56).

50. L'*andron* és l'estança masculina per excel·lència, prohibida a les dones «decents»; d'aquí aquesta recerca d'intimitat. Tanmateix, la separació d'aquesta estança de la resta de la llar no és tant física com social, d'aquí que el seu apropament directe o indirecte no sigui tampoc un element decisiu.

51. A *Olint*, on hi ha els *andrones* més ben estudiats, les seves mides, quasi invariablement, són 4'46 m per 4'46 m (15 per 15 peus d'*Olint*=0'297 m) i més rarament, 4'75 m per 4'75 m (16 per 16 peus), les mides per 7 *klinai* de 3 per 6 peus.

52. L'*andron* és sempre l'estança més rica de la casa, però no s'ha de considerar únicament com l'habitació que té l'home per divertir-se amb els seus amics, sinó també l'estança on l'home exerceix la seva activitat social dins l'àmbit privat. L'*andron* és essencialment un espai de representació.

53. (JAMESON 1990b, 101). A *Priene* s'ha calculat una altura mitjana de la planta baixa entre 2'40 a 2'60 m (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 181).

De la part de botiga de la casa (3B) hi ha poc a dir. Es pot veure com la seva estructura està perfectament imbricada al disseny de la casa, però sense cap connexió directa a la vivenda, de manera que funciona com un element diferent.⁵⁴ Aquest tipus de local comercial, que ocupa una part de les estances de l'habitatge, però que s'orienta als carrers, és força freqüent en totes les ciutats gregues i més en el cas concret de *Rhode*, que sembla tenir una producció local característica, com és la ceràmica de vernís negre. En aquest cas, però, l'excavació d'aquest local, molt afectat per un pou i diverses explosions, no va donar cap pista sobre la seva interpretació correcta.

Per acabar amb l'examen d'aquesta casa cal dir que la interpretació proposada s'ha intentat justificar al màxim possible amb les dades arqueològiques disponibles i parant atenció a tots els paral·lels existents. L'únic punt conflictiu és la presència o no del porticat a la cara nord del pati, la qual cosa no és anecdòtica, ja que defineix la casa o bé dins de la tradició d'un dels models grecs característics, la casa a *pastas*, o bé com moltes altres cases gregues, definides únicament pel pati central. A pesar de tot, ens decantem per la primera interpretació, no per dotar d'un cert prestigi a aquesta casa, per ser «modèlica», sinó perquè creiem que, estructuralment, és la millor solució.

Casa A-II-1

Contràriament a la casa anterior, aquesta és molt més modesta. La seva extensió és exactament la meitat de l'anterior ja que ocupa solament mitja parcel·la.

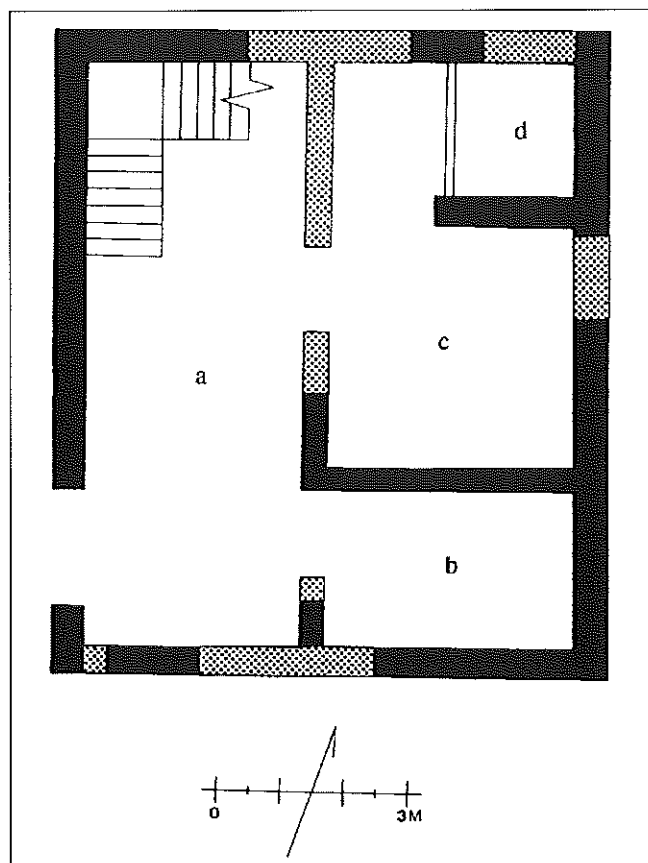

Figura 17. - Planta interpretada de la casa A-II-1 (en tramat les parets restituïdes).

Aquest fet, òbviament, condiciona l'estructura de la casa que, pel poc espai que ocupa, queda reduïda al mínim. La planta de la casa, pràcticament quadrada, està dividida en dues parts en direcció nord-sud, paral·leles a la *plateia* (figs. 16 i 17).

La primera d'aquestes parts, la que dona directament al carrer i en la qual es pot constatar l'existència de la porta de la casa, s'ha d'interpretar com un espai obert, un pati, tot i que les explosions de bombarda n'han impedit la identificació arqueològica, en haver destruït tota resta de pavimentacions. Tanmateix, l'existència d'un pati és un element que, a nivell estructural, s'ha de considerar sempre; hem de pensar que aquest és un espai comú en totes les cases gregues, i això es pot comprovar fins i tot en les més pobres, que quasi sempre presenten un espai reservat al pati i, a més, relacionat amb l'accés a la vivenda.⁵⁵ També cal suposar en aquesta casa la presència d'una escala d'accés al pis superior, del qual tampoc no hi ha cap resta, però que es pot intuir, d'una banda per l'escassetat d'espai a la planta inferior, i de l'altra perquè els murs tenen l'amplada necessària per sostenir-lo.

La segona part de la casa seria la zona d'habitació pròpiament dita. Davant per davant de la porta hi hauria una petita estança, la *b*, de la qual res no podem dir, ja que no es conservaren els estrats originals. Sembla que novament ens trobem amb una d'aquestes estances polivalents que tant podien servir de rebost com de magatzem relacionat amb l'activitat laboral de l'amo de la casa.

Finalment, queda l'habitació, de llarg, més interessant de la casa. Malgrat que tampoc s'ha conservat cap estrat original la interpretació com a *oikos* sembla prou lògica. Estructuralment, és la més gran, un fet prou indicatiu, i alhora el més característic és la petita estructura construïda a la part nord de la cambra. Aquesta estructura, molt mal conservada, es descriu en els diaris com de planta quadrada i amb la paret occidental feta de lloses dretes. Més amunt, en la descripció arqueològica de la casa, hem comentat les tres possibilitats d'interpretació. La primera, com a caixa de l'escala per accedir al pis superior, és la més fluïda i més si tenim en compte que ens referim en la suposició que l'escala estaria en el pati. La segona interpretació seria la d'un petit bany, ja que la seva mida i la seva posició, obert a l'*oikos* i a tocar del carrer per possibilitar el drenatge, el farien molt semblant als banys d'*Olint*;⁵⁶ tanmateix, en aquest cas, el bany

54. Es molt agosarat dir-ho, però tenint en compte que normalment la parcel·lació es fa per lots sencers, i tenint en compte també l'estructura de la casa, no seria d'estranyar que la propietat, de la botiga, almenys inicialment, fos de l'amo de la vivenda. Però l'exercici del negoci no devia correspondre a la mateixa persona, ja que hi hauria hagut una comunicació directa entre botiga i vivenda.

55. Exemples d'aquest tipus de cases modestes, fins i tot més petites que aquesta, però amb presència de pati, són corrents a *Emporion* (MAR i RUIZ DE ARBULO 1993, 402-407).

56. Aquest tipus de bany és característic de les cases d'*Olint* i forma part de l'estructura triple del *oecus-unit*. En el cas d'*Olint* aquest bany va normalment pavimentat amb *opus signinum* cosa que també podria ser possible en aquest cas atesa la troballa d'un tros de *signinum* a l'estança veïna, encara que el lloc original d'aquest fragment de pavimentació és desconegut.

va sempre lligat a la xemeneia veïna, que serviria de principal font de calor, cosa que no passa en el nostre exemple. Finalment, queda l'última possibilitat, que és la interpretació d'aquest espai, precisament, com a xemeneia. Els millors exemples de xemeneies, lligades sempre a l'*oikos*, els trobem també a *Olint*. Són de dimensions considerables i funcionen pràcticament com a estances individuals, ja que poden tenir les seves portes i estar pavimentades amb pedres. La seva funció no seria únicament per cuinar sinó també com a tiratge del fum de l'*hestia* central i per escalfar la casa, tant el bany i l'*oikos* com la planta superior (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 61). La presència d'una xemeneia, doncs, seria la interpretació més versemblant (encara que la seva orientació no deixa de ser estranya)⁵⁷ i ajudaria també a explicar la presència d'un pis superior.

Recapitulant més breument, doncs, trobem que la casa està organitzada a dues bandes, una oberta a l'aire lliure i l'altra amb dues plantes i amb la presència d'un *oikos* amb xemeneia. Per les seves dimensions, aquest habitatge s'ha de considerar com a modest i contrasta força amb el relatiu luxe que tindria la seva veïna, la A-II-3.

Casa B-II-1

En el sector B ens trobem amb un altre tipus de parcel·la i, per tant, amb un altre tipus de casa. Les parcel·les d'aquest sector són més allargades, en una proporció d'1 a 2 (20 per 40 peus) i això condicionarà força l'estructura de la casa, sobretot en relació a les cases vistes fins ara. Aquest tipus de parcel·la, i per tant de casa, tan allargada és força corrent, sobretot en el tipus d'urbanisme hipodàmic més avançat, i en podem trobar exemples al *Pireu*, a *Priene* i sobretot a *Abdera*, on les proporcions són les mateixes. A causa de la seva mida allargada van també sempre relacionades amb la casa de *prostatas* que és la que millor s'hi adapta. Però en el cas de *Rhode*, en què la casa de *prostatas* seria l'adscripció lògica, això no és possible o, almenys, no és probable. Una de les principals característiques d'aquest tipus de casa és la seva orientació a migdia, per aprofitar al màxim els recursos solars, mentre que a *Rhode* les parcel·les estan orientades cap a llevant (o ponent). En la casa A-II-3, del sector anterior, veiem com, amb una amplada superior de parcel·la (30 peus) hi podia haver un pati obert al sud, encara que força estret. En el tipus de parcel·la B hi ha massa estretor com per tenir qualsevol estança oberta pel sud a un pati, si no és que la casa ocupi dues parcel·les que, com veurem, és un fenomen corrent.

Aquesta casa té, com la majoria de les cases identificades, una part per habitar i una d'artesanal (fig. 18). La part destinada a habitatge, com ja hem descrit

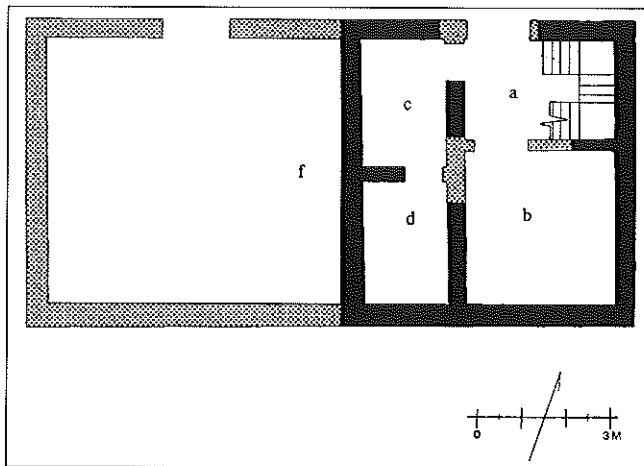

Figura 18. - Planta interpretada de la casa B-II-1 (en tramats les parets restituïdes).

més amunt, és certament molt petita, un reduït edifici quadrat amb quatre estances. Cap d'aquestes estances es pot considerar un pati, encara que la primera en faria molt possiblement les funcions, servint de vestíbul i, segurament, amb una escala per a la planta superior.⁵⁸ L'única estança identificable amb tota seguretat és novament l'*oikos*, que com a les altres cases és l'habitació més gran, tot i que en aquest cas és proporcional, és clar, a les petites dimensions de la casa. La identificació és possible gràcies a la troballa inestimable de la llar. Aquest tipus de llar, de planta rodona i feta amb capes alternes de ceràmica i d'argila sembla corrent en el *Barri Hel·lenístic*, ja que en trobem una d'igual en el taller metal·lúrgic, una altra a l'única estança coneguda de la casa B-I-1 i una tercera a la no localitzada *Cata 3/1984*, encara que la seva tradició sembla més local que no pas grega,⁵⁹ ja que com hem dit abans era més corrent cuinar en brasers o fogons portàtils, cosa que també passava amb l'*Hestia*.

La part de ponent de la casa sembla estar dedicada a un taller metal·lúrgic, del qual únicament es coneix una cubeta de decantació de metalls i algun tipus de estructura per a la fosa de metalls, relacionada amb una llar,⁶⁰ però no seria gens d'estranyar que hi hagués en el mateix lloc un forn per a metalls.⁶¹ Per això, la

58. Tampoc no hi ha cap prova per a l'existència d'aquesta planta superior, però en una casa tan reduïda com aquesta la seva manca la faria quasi inhabitable. Hem de recordar que la casa té un taller a ponent, i que algunes d'aquestes estances de l'habitatge es destinaven a magatzem.

59. Aquest tipus de llar és molt corrent en tota l'àrea ibèrica ja a partir del bronze final (PONS i MOLIST 1991). Aquesta tampoc no sembla ser l'única tradició local localitzada a *Rhode*, ja que també són molt més corrents els molins de moldre gra del tipus rodó que el típic grec de planta quadrada.

60. Una estructura de combustió indeterminada relacionada amb la producció de metalls es pot trobar a la *Penya del Moro* (BALLBÉ et al. 1986, 314).

61. A sota del Turó de Santa Maria s'hi va trobar un forn de foneria de bronze de dimensions considerables (CUFÍ i RIURÓ 1961-62, 214-15). Recordem també la presència destacable de molta escòria de ferro a l'estança a de la casa A-III-1.

57. El problema de l'orientació no deixa de ser destacable, ja que el muret de lloses dretes, que té la funció d'aturar les espurnes del foc, s'ha d'interpretar com la boca de la xemeneia i s'hauria d'obrir cap a l'*oikos* i no a un lateral d'aquest, com fa. Probablement, aquesta orientació ve provocada per la manca d'un *hestia* en el centre de l'*oikos*, i per tant del tiratge del seu fum.

interpretació d'aquesta estança la fem com un únic espai semicobert que funcionaria com a ferreria, amb la possibilitat d'algun annex.

Per acabar, hem de remarcar el fet de la unitat entre la vivenda i el taller, encara que el fet que no hi hagi cap porta que comuniqués ambdós conjunts directament, obligava a accedir de l'una a l'altra a través del carrer. Hem de considerar, doncs, d'una banda el fet de la parcel·la, que sencera (89 m²) ja és força petita i que normalment tendeixen a la unitat, almenys sempre en el moment inicial de la repartició, i de l'altra recordar la presència en les capes inferiors de la llar de l'oikos d'un ganivet, troballa de certa entitat per estar tan mal aprofitada si no és que estigués en un context on no tenia gaire valor. Una ferreria podria ser un d'aquests contextos. Dins d'una ciutat que sembla concentrar tota la seva producció en uns determinats productes ceràmics no és estrany l'existència de petites ferreries, que sempre tenen una utilitat pràctica en la vida quotidiana de qualsevol nucli de població.

Casa B-II-2

Aquesta casa és probablement la més espectacular del *Barri Hel·lenístic*, no tant a nivell estructural, com la A-II-3, sinó bàsicament, per la conservació d'un taller ceràmic d'aquesta època en un estat força bo, i que no es redueix únicament al forn sinó també a algun element annex.

La casa es troba situada a migdia de l'anterior i ocupa dues parcel·les originals. Aquest fet sembla força corrent en tot el *Barri Hel·lenístic*, ja que també es pot testimoniar a la casa B-III-2, en la qual també hi ha restes d'un taller de ceràmica. El fet de la relativa grandària d'aquestes cases amb taller es pot interpretar de tres maneres: la primera, que l'activitat industrial d'aquestes cases és força elevada i el taller ocuparia tota la casa (però segurament hi haurien sortit més forns), la segona, que sigui una combinació d'habitatge i taller (com passa amb la casa del costat, la B-II-1, si bé de majors dimensions), i la tercera que estigui formada per un taller i per una part de recepció on fer negocis i vendre el producte elaborat. Aquesta última hipòtesi, o bé una combinació de les dues últimes, semblen les més apropiades a l'hora d'interpretar la funcionalitat de les estructures d'aquesta construcció.

La distribució i venda del producte manufacturat és un aspecte generalment oblidat o relegat a un segon terme quan es troba o s'estudia un centre de producció de ceràmica. A *Rhode* se li reconeix un àmbit de distribució del seu producte que ultrapassa el mermament local (Rosselló i Llenguadoc al nord, la Catalunya interior a ponent i la zona de Cartagena cap al sud) (SANMARTÍ 1978, 586), la qual cosa fa pensar en la necessitat de destinar una part del local per als contactes comercials, encara que les grans transaccions es farien a l'*agora* (de la qual encara no hi cap rastre).

Estructuralment, la casa no presenta gaire problemàtica en general (fig. 19), ja que es pot veure força bé com té dues parts diferenciades, la de taller i la

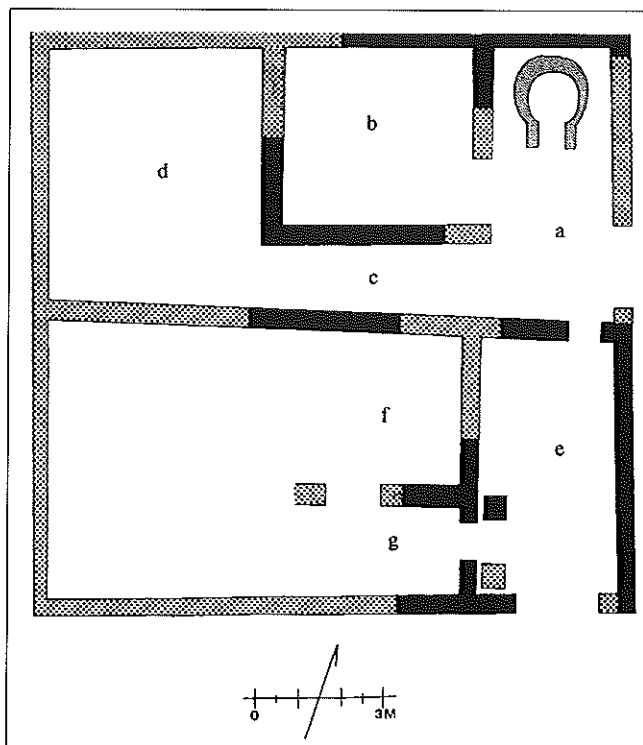

Figura 19. - Planta interpretada de la casa B-II-2 (en tramats les parets restituïdes)

d'habitatge/representació, cadascuna de les quals ocupa una parcel·la.⁶²

La part que es pot interpretar més bé és la del taller, que s'estructurava en tres cossos. El primer seria l'àrea de producció, el segon un magatzem annex i el tercer un espai sense determinar que probablement funcionaria com a escombrera temporal,⁶³ segurament obert a l'aire lliure i al qual s'accedia per un passadís.

El principal espai seria on hi havia el forn, una zona segurament descoberta o semicoberta on es courien les peces i que, com ja hem dit abans en la descripció arqueològica, estaria connectada directament al carrer segurament per una gran porta, que permetia la càrrega del producte en carros per al seu transport. Hem de remarcar el fet que l'estudi dels rebutjos va permetre atribuir a aquest forn concret part de la producció de vernís negre de Roses, la coneguda amb

62. No deixa de ser sorprenent que el mur que separa ambdues parts, encara que es troba en el límit de les dues parcel·les, estigui disposat diagonalment i no perpendicularment com seria més normal. Això últim ho interpretem com una prova més de la unitat de les dues parcel·les, ja que seria impensable en la repartició original una separació en diagonal, que provocaria molts problemes de propietat.

63. En l'excavació d'aquest espai s'ha pogut determinar una possible escombrera, encara que està molt afectat per les explosions. El terme d'«escombrera temporal» l'hem de concebre dins d'un context urbà en el qual no es podia anar llençant indefinidament tot el material rebutjat. Per tant aquest pati, situat a l'interior de l'illa de cases i a prop del forn, serviria per a aquest fi, si bé periòdicament hauria de ser buidat per tal d'evitar-ne el desbordament.

el nom de *les tres palmetes radials*, ja estudiada a bastament amb anterioritat.⁶⁴

Obert directament al forn hi ha un magatzem on s'han trobat recanvis dels tovots que servien per a la coberta de la volta, utensilis necessaris per al seu funcionament (suports, tubs per a l'aire calent...), a més de força fragments de la seva producció. La troballa d'aquest annex és el que el fa excepcional, ja que no és corrent trobar *in situ* el material auxiliar d'un forn.⁶⁵

Finalment, queda per esmentar que no es va poder identificar la zona on hi hauria hagut el torn i la producció dels vasos en cru. Aquesta s'hauria pogut fer en qualsevol espai dels abans mencionats, però atès que no s'ha pogut identificar, malgrat la bona conservació de les restes a causa d'un colgament durant una reforma posterior, fa pensar que la seva situació es trobaria a l'altra zona de la casa, identificada com a habitatge/representació.

Contràriament a la zona de treball, aquesta segona part de la casa està conservada molt fragmentàriament i la seva interpretació no és gaire clara, tot i que s'ha de destacar que, malgrat això, se li detecten elements d'un cert luxe. En aquest sentit, hem d'esmentar que hi ha un gran vestíbul pavimentat en *opus signinum*⁶⁶ que obriria pel seu extrem nord cap al taller i per la paret de ponent a les estances pròpiament representatives. L'accés a aquesta cambra es fa per un passadís a la porta del qual queden les restes d'una base de columna, i que deu ser parella d'una altra, que es trobaria segurament a l'altre extrem de la porta. Si això fos així, la presència d'una porta oberta al vestíbul i emmarcada per dues columnes dotaria aquest espai d'una certa importància a nivell representatiu. D'altra part, la presència d'aquesta porta monumentalitzada fa pensar que el vestíbul aniria descobert.

A partir, però, d'aquesta porta les estructures es perden, tot i que s'insinua al seu costat una estança, pràcticament quadrada. A partir d'aquest moment, no podem evitar entrar en el món de les hipòtesis i interpretar la petita estança allargada i precedida de les columnes com un vestíbul cobert⁶⁷ (a diferència

de l'anterior, descobert) que obriria directament a la cambra veïna, que seria la veritable estança representativa de la casa, on s'hi farien els negocis, tal com si es tractés d'una mena de despatx. Tampoc seria d'estranyar que tant aquesta cambra com el vestíbul cobert funcionessin selectivament com un *andron* i el seu *ante-andron*. L'espai posterior de la casa podria servir com a annex al despatx o al taller (on hi havia el torn?) o com l'*oikos* de la casa, tot i que cal fer notar que pensem que aquesta casa no tindria vivenda ni pis superior i estaria dedicada únicament a la producció i venda de ceràmica. Remarquem que això és únicament una hipòtesi, però creiem també que és la més suggestiva i la que segurament s'adapta millor a la interpretació de la casa.

Metrologia i urbanisme

La metrologia

Intentar conèixer la metrologia emprada en un jaciment grec pot ser una feina molt complicada basada moltes vegades en simples hipòtesis, que pot dur molt fàcilment a conclusions equivocades. La principal causa d'això és la manca d'una unitat de mesura estandarditzada en el món grec, cosa que, en canvi, sí que trobem en el romà. Sí que hi ha, però, una denominació comuna per a la mida bàsica, el peu, i uns múltiples i divisors utilitzats arreu, encara que cada peu no tingui la mateixa llargada. Tradicionalment, s'ha considerat l'existència de dos peus: un d'*àtic* (o *àtico-jònic*) i un altre de *dòric*. El primer és un peu petit i el segon un peu gran, però la mesura de cadascun, segons els diferents estudis que s'han fet, resta amb diverses imprecisions i petites diferències.⁶⁸ Tot i així, els resultats permeten establir uns marges prou concrets dins dels quals oscil·larien les diverses mesures obtingudes per cadascuna de les variants dels dos tipus de peu. Això implica que aquestes dues denominacions, més que referir-se a uns peus concrets, es puguin considerar com dues tradicions diferents de mesura, una d'*aticojònia* i una altra de *dòrica*. Un altre problema afegit és la manca d'estandardització que hi pot haver en una mateixa ciutat, fins i tot en el mateix moment cronològic.⁶⁹

Per això, la troballa d'una metrologia concreta necessita un apropament sistemàtic i molt acurat, sense basar-se en unes mides prefixades. De tots els sistemes el que sembla gaudir de més garanties és l'emprat per A. Roth-Congés a la casa de *Sulla* a *Glanum* (TRÉNZINY 1989, 2), és dividir la casa en mòduls proporcionals

64. En l'estudi de la producció *rhodia*, Sanmartí ja relaciona aquest forn, que havia estat descobert i excavat en part el 1967, amb algun rebuig de la producció característica de les *tres palmetes radials*; (SANMARTÍ 1978, 509). La confirmació la va fer Aurora Martín en l'excavació definitiva d'aquest forn el 1979.

65. A *Cassope* hi ha una casa semblant, la núm. 5, que primerament va ser habitatge, però que a partir del s. III aC es va convertir en un taller ceràmic. Estructuralment la casa és molt ben coneguda i són identificables els seus annexos, encara que no s'expliquen ni es descriuen les troballes, per la qual cosa aquests annexos no es poden acabar d'interpretar (TOUCHAIS 1981, 807-808; HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 115).

66. La utilització del *signinum* obeeix principalment a dues raons, una de pràctica, com pot ser en banyos o determinades cuines, i l'altra com a distinció, símbol d'un cert luxe, i com a tal va associat a les estances més representatives. La utilització d'aquest paviment en un vestíbul, doncs, el distingeix.

67. Encara que el paral·lel és llunyà, la majoria de les cases de *Dura Europos* del principi del s. II aC tenen l'entrada de l'*andron* oberta al pati emmarcada per dues *antae* i un llindar (HOEPFNER i SCHWANDER 1986, 228). L'exemple d'aquí és diferent, però respon a la mateixa concepció, la de distingir les portes que obren als espais de prestigi.

68. El peu de tradició *aticojònica* pot ballar entre els 0'295 i 0'297 m, i el *dòric* entre 0'326 i 0'328 m (BOYD i JAMESON 1981, 332). Però aquestes mides tampoc deixen de ser més o menys indicatives, ja que n'hi ha de superiors i d'inferiors a les mitjanes expressades.

69. (BOYD i JAMESON 1981, 338). Un exemple pràctic d'aquesta situació el trobem en l'estudi metrològic de l'àrea d'influència de *Massalia*, un treball molt interessant que, malgrat els resultats és força crític (TRÉNZINY 1989).

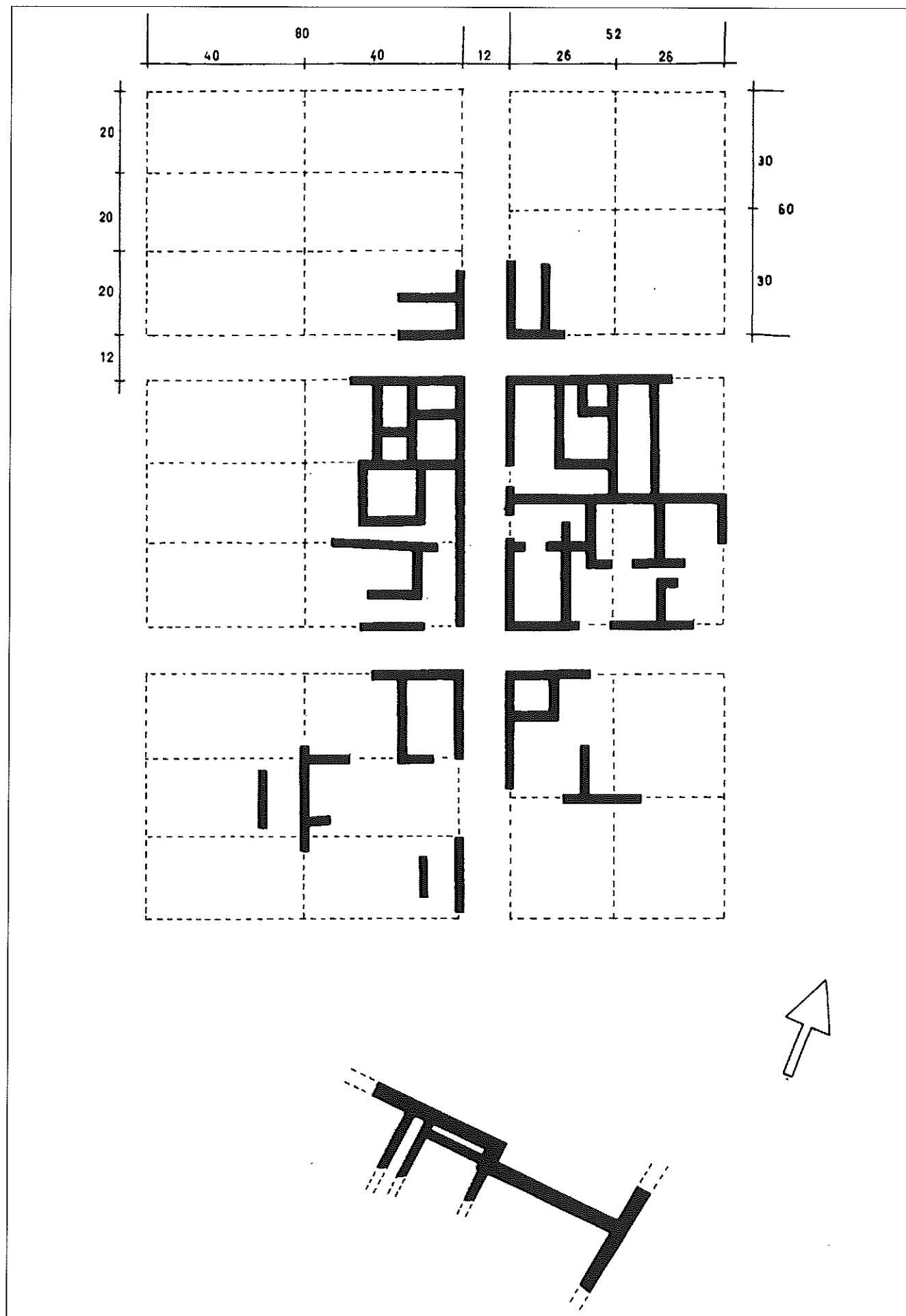

Figura 20. - Esquema amb la parcel·lació del Barri Hel·lenístic indicada amb peus de 0'335 m.

segons el sistema mètric decimal fins aconseguir el probable peu emprat originalment.

Al *Barri Hel·lenístic* (fig. 20) tenim poques mides concretes, però en base a aquestes hom ha intentat deduir el peu corresponent. Aquestes mides són bàsicament dues, l'amplada dels carrers, 4 m, i la de les illes de cases, entre 20 m i 20'10 m. A les illes, però, s'hi observaven unes pautes constants, com eren una divisió per la meitat a les illes orientals (illes A-II i A-III) i una divisió tripartita a les occidentals (illes B-II i B-III). Així, després de diverses divisions i comprovacions, es va arribar a un peu, com a hipòtesi de treball, de 0'335 m que donava excel·lents resultats en la seva aplicació pràctica, 12 peus per als carrers i 60 per a les illes de cases, un número que anava molt bé en ser divisible per dos o per tres. Aquest peu, però, s'havia de contrastar pràcticament i així es va fer amb les illes B-II i B-III, les que tenien un mòdul tripartit. A través d'un mòdul de 4 per 4 peus ($1'34 \times 1'34$ m) es va veure com quasi tots els murs s'hi adaptaven, i era especialment rellevant com els murs compartits, és a dir els que separaven habitatges (no parcel·les) quedaven sobre la línia de divisió de la parcel·la, i no dins d'una o de l'altra. Quedava, però, saber la llargada de les illes de cases, ja que no s'han conservat en la seva totalitat. Perllongant el mòdul de 4 peus de costat cap a l'occident en l'illa B-III, es veia com el mur que anteriorment s'havia considerat com un mur de tanca, però que en realitat era un mur mitjaner entre dues fileres de cases, passava per sobre d'un d'aquests mòduls, exactament a $13'4$ m del carrer, és a dir 40 peus. Si les parcel·les tenien 20 peus d'amplada, la llargada de 40 oferia una excel·lent proporció d'1 a 2. Aquesta, doncs, semblava la mida de les parcel·les originals, 20 per 40 peus i 800 peus quadrats, és a dir $6'7$ m per $13'4$ m i quasi 90 m², la qual cosa no deixa de ser una mida força petita⁷⁰ i que provoca, com ja s'ha vist, que diverses cases ocupin dues parcel·les.

La identificació de la mida de l'illa de cases, però, és més problemàtica, ja que no tenim cap rastre arqueològic que la pugui testimoniar, i la seva interpretació s'ha de fer des d'un apropament teòric.

A partir del s. v aC hi ha dues concepcions en la construcció de les illes de cases. D'una banda la tradicional, que apareix per primer cop en algunes fundacions gregues a l'Occident, com era *Megara Hiblea*, *Metapont*, *Selinunt...*, i que consisteix en ciutats organitzades en illes de cases molt allargades; és el que s'anomena les ciutats *a bandes*. Aquesta organització en *bandes* ve directament relacionada amb la repartició del terreny i respon principalment a la seva adaptació pràctica a un àmbit urbà. En aquest context, doncs, quan es dissenya la planta de la ciutat el que

es fa és, en realitat, repartir una sèrie de parcel·les urbanes al mateix temps que les rurals i, per tant, el que marca el disseny de la ciutat són les illes de cases i no els carrers, que tenen un propòsit purament funcional, a part d'una o dues vies principals (BOYD i JAMESON 1981, 333 i 340). Quan apareix el nou tipus d'urbanisme més racionalitzat hi ha ciutats que continuen construint les illes de cases segons la tradició, encara que la ciutat s'adapti més o menys a les noves tendències, com és l'adaptació d'una casa model que en aquest context tendeix sempre a ser quadrada. L'illa, doncs, no respondrà a cap altre criteri que el d'ajuntar arbitràriament en dues bandes, una orientada a cada carrer, un cert número de cases; aquest és, per exemple, el cas de *Himera*, *Olint* o *Cassope*.

L'altre tipus d'illa de cases és el formulat pel nou urbanisme de tipus hipodàmic pitagòric, en què la ciutat està concebuda com un conjunt funcional dividit en mòduls (que vénen a ser barris) i estructurat en base a una xarxa urbana flexible (MARTIN 1979, 105). Així, l'illa de cases serà un mòdul més dins d'aquesta concepció més flexible de la ciutat i, per tant, deixarà de ser la base del mesurament. Ja no es concebrà més la ciutat com un grup de blocs (BOYD i JAMESON 1981, 341); l'illa romandrà subordinada a la xarxa urbana i estarà composta per parcel·les rectangulars (moltes vegades associades a cases de *prostas*), intentant mantenir una certa proporció entre la parcel·la i les dimensions de l'illa. Aquest és el cas de *Milet*, el *Pireu*, *Rodes*, *Abdera*, *Priene* i *Dura Europos*.

Aquest últim model és que s'ha d'aplicar a les illes de cases de la zona B del *Barri Hel·lenístic* de *Rhode*. La parcel·la base és de 20×40 peus i el costat estret de l'illa està format per tres parcel·les, de les quals en desconexem la profunditat. Si s'aplica la mateixa proporció de les parcel·les, és a dir 1 a 2, com a *Abdera*, la profunditat seria de 3 parcel·les, és a dir 120 peus (un *schoinos*)⁷¹ i el total de l'illa tindria 9 parcel·les. L'altra solució seria que l'illa tingués únicament dues bandes, és a dir sis parcel·les (60×80 peus) i una proporció de 4 a 3.

Sigui quina sigui la profunditat veritable de l'illa de cases, desconeguda sense la constatació arqueològica, el que sí podem dir és que la parcel·la del tipus B deu de ser la canònica o més corrent en el *Barri Hel·lenístic*, ja que sembla ser la que s'adapta millor en el marc cronològic que ens movem. Tanmateix un

70. Amb aquest tipus de parcel·la allargada, els tres paral·lels més aproximats són el *Pireu*, amb 242 m² de superfície, *Priene* amb 207 m² i *Abdera* amb 212 m², totes més del doble de grosses, però amb unes proporcions semblants 4 a 7, 3 a 8 i 1 a 2, respectivament, en què destaca sobretot aquesta última amb les mateixes proporcions que hem trobat a *Rhode*.

71. El *schoinos* és una mida de 120 peus equivalent, per tant, a l'*actus* romà. Encara que és una mida emprada i segons F. Castagnoli característica de l'àmbit joni, és molt més corrent utilitzar el *pletron* de 100 peus (BOYD i JAMESON 1981, 333-338).

72. A Arles, en l'exemple fora muralla anomenat *Jardin d'Hiver*, s'ha trobat un urbanisme que en la seva fase del s. III aC és pràcticament idèntic al *Barri Hel·lenístic*, si bé en aquest cas lleugerament superior, amb carrers de 5 m d'amplada i illots amb una amplada de 23 m (davant els 4 i 20 m de Roses). La diferència principal seria que en aquest cas els illots semblen estar dividits en dues parcel·les per la part ampla i no en tres (ARCELIN 1995, 328-330).

paral·lel molt semblant, tant temporalment com geogràficament el trobem a la també colònia massaliota d'Arles.⁷²

Un cas diferent el constitueixen les illes de cases del sector A, on hi ha un altre tipus de parcel·la i un altre tipus d'illa. D'entrada, les illes d'aquest sector tenen la mateixa amplada que les del B, és a dir 60 peus, però en aquest cas dividides en 2 parcel·les de 30 peus i no en tres com passa a l'altre costat de la *plateia*. La profunditat, en canvi, tampoc ens és coneguda, però pot ser suposada, ja que es coneixen les mides totals de la principal casa de l'illa A-II, la 3, que fa 30 x 52 peus i que ens donaria, per tant les mides de les parcel·les d'aquest sector. El problema es troba en el fet que les altres dues cases de l'illa ocupen cadascuna exactament la meitat de la casa anterior, és a dir, dues parcel·les de 30 x 26 peus. Això presenta un problema, ja que no es pot saber amb seguretat quina és la parcel·la original d'aquest sector, si una de 30 x 52 peus o l'altra de 30 x 26. Segons quina sigui de les dues les interpretacions poden ser molt diferents, per la qual cosa plantegem tres hipòtesis:

la concret en comptes del normal, esmentat més amunt.⁷³

b) La parcel·la original és la de 30 x 26 peus, però amb les mateixes mides de l'illa, és a dir 60 x 52 peus i, per tant, tindríem quatre parcel·les per illa, encara que determinades cases en poguessin ocupar dues, com es testimonia en la zona B. Les raons per a les mides exteriors de l'illa serien les mateixes de la hipòtesi a.

c) Finalment, hi ha una última hipòtesi, que és la que obre més incògnites. La parcel·la original és la de 30 x 26 peus, però la profunditat és molt més gran que la coneguda, formant una illa de cases allargada. Això pressuposaria *de facto* l'existència de dos programes urbans, un a la manera tradicional de ciutats en bandes i l'altra segons l'urbanisme hipodàmic pitagòric. Si això fos així, a més de sorprenent, implicaria necessàriament una diferència temporal, encara que fos mínima, entre els dos programes i, implícitament, una llargada considerable de la superfície del *Barri Hel·lenístic*.

Com hem vist, l'urbanisme del *Barri Hel·lenístic* de Rhode és un gran desconegut, arqueològicament parlant,

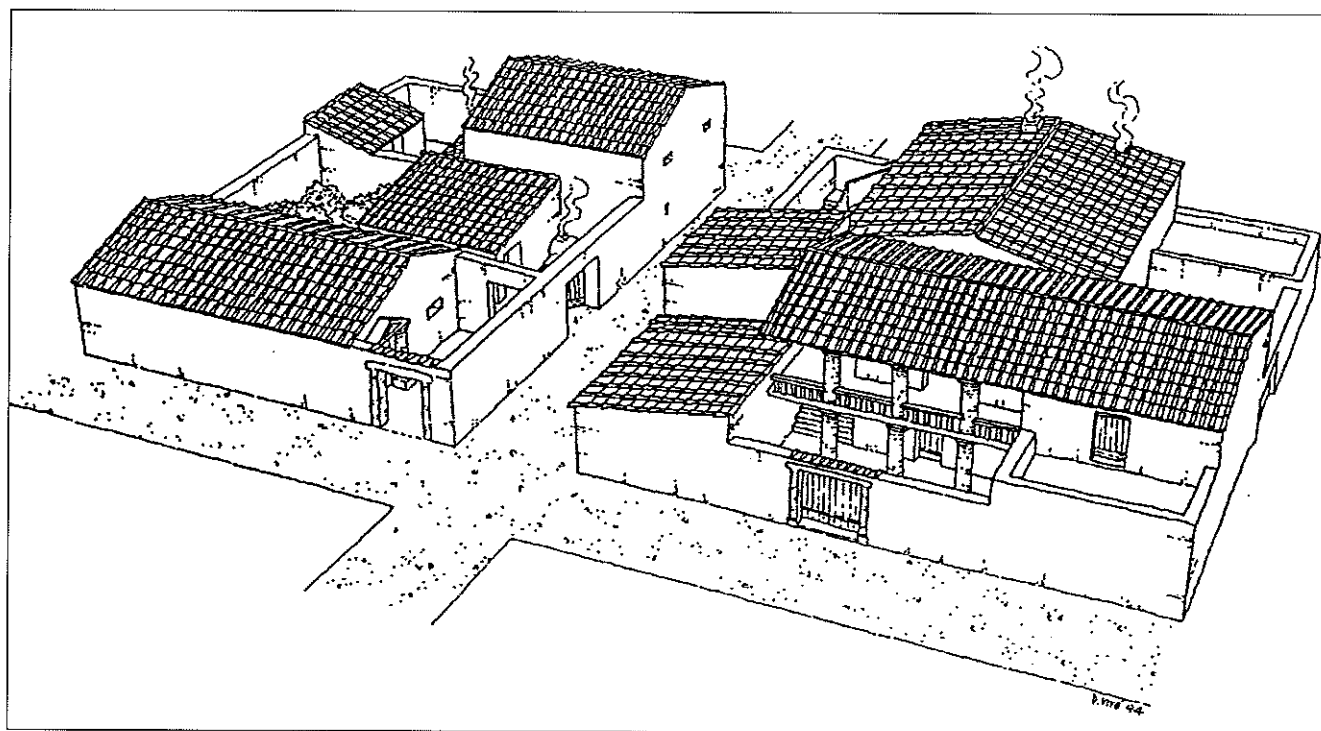

Figura 21. - Restituïció volumètrica de les illes centrals del *Barri Hel·lenístic*.

a) La parcel·la original és la de 30 x 52 peus, encara que en determinades ocasions es pot dividir en dues. Així, originalment cada illa faria 60 x 52 peus i tindria dues parcel·les. El perquè d'aquest tipus de parcel·la diferent en aquest sector s'hauria d'explicar per un acabament del *Barri Hel·lenístic* cap a la banda de llevant (un riu?, el port secundari?...) i una adaptació a l'espai existent d'un tipus de parcel·la

73. Malauradament, cap de les hipòtesis no es podrà comprovar, ja que les fonamentacions de les muralles de la ciutadella han destruït totalment les estructures que hi poguésser haver en aquest sector. Però s'ha de dir que, una mica més enllà, a l'actual ciutat, una de les excavacions del Pla de l'Atur de 1984, el *Sector 1*, va trobar un mur contemporani al barri, però no s'ha pogut situar topogràficament i no es pot saber si va orientat com el barri i hi pertany, si és una estructura portuària o bé pertany a alguna altra part de l'antiga població.

però en el camp teòric ofereix unes propostes magnífiques i fins i tot sorprenents si aquesta última hipòtesi fos la correcta. Tot i així, sobretot per la seva senzillesa i lògica, optem per la primera hipòtesi com a més probable.

Conclusions

Per acabar, presentarem una mena de recapitulació de l'article, així com una sèrie de reflexions sobre la història de la *Rhode* grega.

Pel que fa al seu origen rodi, anterior a la primera olimpíada, ara per ara no hi ha cap prova arqueològica que el pugui avalar. És més, les constatacions més antigues a nivell arqueològic provenen d'una mica de material que no va més enllà del s. v aC. La primera habitació provada del lloc és de principi del s. iv aC en què a la part oriental del turó de Santa Maria⁷⁴ apareix una zona d'hàbitat, que resta pràcticament inèdita, però que ha estat excavada en diverses ocasions.⁷⁵ L'estructura, força fragmentària i amb poca extensió, sembla ser bastant regular, encara que no ortogonal, i amb una orientació diferent a la del *Barri Hel·lenístic* (PUIG et al. 1996).

Així doncs, ens trobem que la *Rhode* més antiga que es coneix, ara per ara, no va més enllà del s. iv aC moment en què també comença l'encunyació local de dracmes de plata.⁷⁶ Hi ha dos fets, però, que caracteritzen aquest jaciment; d'una banda la presència molt abundant, com a principal material importat, de ceràmica d'origen massaliota, no solament àmfores sinó també vasos petits,⁷⁷ i d'altra banda la pròpia moneda, que encara que té reminiscències de l'illa de Rodes, sembla que està concebuda i orientada cap a la Gàl·lia,⁷⁸ zona de domini o d'influència tradicional de *Massalia*. Tornant a les antigues veiem com, deixant momentàniament l'origen rodi, comú en totes les referències, el *Pseudo-Escimne* atribueix l'origen de *Rhode* als massalotes i especifica que es va fer després

d'*Emporion*, encara que no concreta el moment precís. Estrabó, en canvi, afirma que, posteriorment a la seva fundació ròdia, la ciutat passaria a possessió dels massalotes.⁷⁹ Sigui quin sigui, doncs, l'origen de *Rhode* el que és innegable és la relació, provada també arqueològicament, entre *Rhode* i *Massalia*.⁸⁰

Quant a la *Rhode* del s. iii aC, arqueològicament, es testimonia l'expansió de l'antiga ciutat amb la creació d'un barri ortogonal totalment planificat⁸¹ i la seva especialització, o una part, en la producció d'una ceràmica característica, l'anomenada del taller de les tres palmetes radials.⁸² Aquest barri es caracteritza per respondre a les necessitats d'un urbanisme hipodàmic pitagòric amb les seves característiques il·les de cases, que estarien repartides en parcel·les iguals (a excepció de la zona A), destinades teòricament cadascuna a un habitatge. Però des de l'aplicació pràctica del pla urbà es veu com, ràpidament, sorgeixen cases que ocupen dues de les parcel·les originals. És difícil interpretar aquest fet, però s'ha de recordar que les parcel·les originals són realment petites i la coexistència del taller amb l'habitatge o la zona de representació es fa difícil en tan poc espai; sigui quina sigui l'explicació, hi ha una clara desigualtat entre les dimensions de determinades cases respecte a les «normals», que implica necessàriament una desigualtat de riquesa. En dos dels tres casos testimoniats és simptomàtic que aquestes es dediquin a la producció d'una de les principals fonts de riquesa de la ciutat.

La *Rhode* del s. iii aC també està molt determinada per la presència de les importacions massalotes (MARTÍN 1983, 115) com a principal material d'importació, cosa que no és sorprenent ja que senzillament reflecteix la mateixa dinàmica del s. iv aC, la qual cosa torna a plantejar la influència (o les relacions) massaliota sobre *Rhode*.

Hi ha, però, un fet que s'ha de tenir en compte, i és la pròpia creació del *Barri Hel·lenístic*. La planificació i execució d'un pla d'eixample urbanístic implica la presència d'un contingent de població al qual van destinats, precisament, aquests habitatges. Així doncs, d'on vénen els pobladors del *Barri Hel·lenístic*? Una proposta seria que procedissin de la mateixa *Rhode*.⁸³

74. També s'han trobat restes per sota de l'església, en el seu angle interior nord-occidental, en concret un forn per a la fosa de metalls, datat al s. iii aC (CUFI i RIURÓ 1961, 214-215).

75. Totes les excavacions s'han fet al voltant de la muralla oriental que tanca el recinte medieval de Santa Maria. Les primeres van ser fetes per F. Riuró, que va trobar una necròpolis i, per sota unes estructures d'hàbitat gregues. Posteriorment, aquestes van ser netejades i reinterpretades en el Pla de l'Atur del 1984, confirmant la interpretació anterior. Recentment, en les excavacions d'enguany, encara inèdites, s'ha trobat una continuació de les mateixes estructures a l'altre costat d'aquesta muralla i s'han pogut datar a principi del s. iv aC.

76. Més concretament, comencen a aparèixer entre el 330 i el 320 aC (GUADAN 1955-56, 402-403).

77. Ara per ara, aquest material és inèdit, ja que les excavacions no s'han acabat.

78. (GUADAN 1955-56, 408). Tanmateix el patró sembla estar més orientat al món púnic i són freqüents les reencunyacions de petits fraccionaris púnics (GARCÍA-BELLIDO 1991, 123). Aquest fet és perfectament comprensible si s'entén *Rhode* com la més occidental de les colònies massalotes i amb una intencionalitat clara d'actuar sobre la Península Ibèrica. Una altra qüestió és si això es va poder aconseguir o va ser ofegada per Empúries, com sembla ser.

79. Així sembla que el propi Estrabó, si bé veladament, opta més per un origen focu, ja que comparteix el mateix àmbit religiós que *Massalia* i *Emporion*, que no pas rodi (SANTIAGO 1994, 58).

80. Un últim argument en contra de l'origen rodi, a part de l'estudi crític de les fonts, el trobem en la mateixa llengua de *Rhode* que, pel que es pot apreciar en les monedes, ara per ara l'única resta escrita, sembla que era el jònic, com a Focea, i no el característic dòric de Rodes.

81. A falta de més proves, deixem de banda, almenys de moment, tant la coexistència en el *Barri Hel·lenístic* de dos plans urbanístics diferents (i per tant, de dos eixamples), com la transformació d'un primer, tal com abans s'ha hipotetitzat.

82. Pot ser agosarat dir que tot el barri estava principalment dedicat a l'elaboració d'aquest producte, però la troballa de dos forns i les traces d'un tercer taller tan concentrats en un espai no gaire gran més aviat ho semblen corroborar. Certament és possible que, senzillament, els tallers estiguessin concentrats en una zona determinada, ja que, probablement, l'economia principal hauria estat l'explotació de la sal i els seus derivats, cosa que queda ben testimoniada en època romana (NOLLA i NIETO 1992).

L'altra hipòtesi postularia que els habitants d'aquest nou barri vinguessin de fora; això implicaria, si en podem dir així, una colonització, que caldria emmarcar molt possiblement en l'àmbit del Mediterrani Occidental. En aquest sentit, es fa inevitable pensar en *Massalia*. Un cas anàleg el trobaríem en la també colònia massaliota d'Arles.⁸⁴

L'origen massaliota⁸⁵ de *Rhode* no és una hipòtesi nova i n'és partidària la principal arqueòloga que ha treballat en el jaciment, Aurora Martín,⁸⁶ tot i que l'acceptació d'aquesta teoria no és general.⁸⁷ Sigui com sigui, són innegables les connexions entre totes dues ciutats: les importacions, la moneda destinada principalment a l'àrea d'influència de la primera, i, no menys important, una identitat pròpia, que *Rhode* promou i que la diferencia d'*Emporion*.

Massalia és, sens dubte, la primera potència entre les colònies gregues occidentals i es caracteritza, a més, per un marcat imperialisme comercial amb l'establiment de colònies.⁸⁸ Aquest fet el contrasta E. Sanmartí amb *Emporion*, que defineix *Massalia* com a imperialista, constantment ofensiva i ampliant progressivament la seva *chora*, i *Emporion* com un nucli que té bones relacions amb els seus veïns i una societat petita, però democràtica (SANMARTÍ 1992, 38-39). Amb aquest panorama sembla, doncs, que *Massalia* és més favorable a expandir-se que no pas *Emporion*.

Un possible paral·lel a *Rhode* dins del context massaliota el trobem a *Olbia*. Aquesta, fundada cap al 330 aC (COUPRY 1971, 191-199) (poc abans que la *Rhode* constatada arqueològicament), és també una petita ciutat marítima amb un urbanisme regular ortogonal. La planta de la ciutat sembla totalment quadrada (600 peus de cantó, un *stadion*) i té un urbanisme del tipus tradicional, és a dir, en bandes, amb unes illes de cases de 34'51 m per 24'44 m, comptant un carreró central de 2'20 m.⁸⁹ En cada illa de cases hi hauria

12 parcel·les de cases, 6 per cada banda, amb unes mides teòriques d'11 per 5'50 m. Aquestes illes malgrat la diferent concepció urbanística, són semblants a les de *Rhode*, és a dir rectangulars, amb una proporció igual d'1:2, unes mides reduïdes (60 m²), i una orientació de la part longitudinal d'est a oest.

Un altre paral·lel, ja esmentat abans, seria Arles, específicament el barri fora muralles denominat del *Jardin d'Hiver* (ARCELIN 1995). Aquest, amb una fesomia molt semblant al *Barri Hel·lenístic* de Roses, va ser construït en el 490 aC ja amb una metrologia ortogonal rigorosa, però és a mitjan s. III aC quan manté uns paral·lels més clars amb el nostre cas, amb uns carrers de 5 m d'ample i unes illes de 23 m per uns 40 m.⁹⁰ Com ja hem dit és durant el s. III aC quan denota un creixement de la població, segurament aportada, i també com a *Rhode*, és abandonat en el canvi de segle, encara que segurament per unes causes diferents.

Finalment, una altra colònia massaliota que cal esmentar és la d'Agde, fundada en el s. V aC, i en la qual també ens trobem un urbanisme de tipus ortogonal, si bé amb diferents projectes al llarg de la seva existència (NICKELS 1981). Aquests, però, es coneixen a un nivell teòric ja que la continuada pervivència de la ciutat en dificulten força l'estudi.

Així doncs, ens trobem que *Rhode* és una ciutat que comença a existir a principi del s. IV aC, que, almenys un cop en el s. III aC rep un contingent de població i que materialment està molt relacionada, recíprocament, amb tot l'entorn massaliota. A més, és una ciutat que sembla adquirir una identitat pròpia presumptament per diferenciar-se del seu veí més proper, *Emporion*. D'altra banda, tenim *Massalia*, una gran metròpoli en l'occident grec amb un caràcter comercial marcadament imperialista i amb diverses colònies que urbanísticament s'assemblen molt a *Rhode*, a banda d'una cultura material molt semblant. La conclusió a què pot portar aquesta argumentació seria que *Rhode* és una fundació de *Massalia*.⁹¹

Els orígens de *Rhode* s'haurien de situar històricament, doncs, en la progressiva independència d'*Emporion* envers *Massalia*, la seva metròpolis o, si més no, la seva protectora. Aquest fet provocaria una pèrdua d'influència, per part de *Massalia*, en la zona minera del Pirineu i la cerealística de l'Empordà, i la conseqüent resposta massaliota amb la instal·lació d'una petita colònia per recuperar el mercat perdut (MARTÍN 1983, 120) en el millor port de tot el golf de Roses (RUIZ DE ARBULO 1990, 102) i en una zona potser ja habitada.⁹² La vocació d'aquesta nova colònia seria, doncs, canalitzar el potencial de l'Empordà i a través del Pirineu la seva penetració cap a l'interior de la *Galia*; prova d'això seria l'encunyació d'una moneda amb aquesta clara intenció (GUADAN 1955-56, 408).

83. Recordem la presència de tradicions locals, com els molins rodons o les llars construïdes.

84. A Arles l'exemple de la ciutat sofreix a mitjan s. III aC una remodelació que denota una ocupació molt més densa del sector alhora que una especialització dels espais que els seus investigadors atribueixen a un probable augment de població aportada (ARCELIN 1995, 330). Novament, com passava amb l'urbanisme, trobem un perfecte paral·lel per *Rhode*.

85. No és la intenció debatre el possible origen *rodí* de la ciutat; si aquest és cert, arqueològicament es perd. Sigui com sigui, solament es tenen proves de l'existència de *Rhode* a partir del s. IV aC que és quan es fundaria o es refundaria la ciutat. Sobre l'origen *rodí* de *Rhode* i un estudi crític de les fonts vegeu DOMÍNGUEZ (1990, 13-25) i SANTIAGO (1994, 56-64).

86. (MARTÍN 1983) ho insinua, si més no, encara que actualment n'és totalment partidària.

87. Principalment E. Sanmartí, que no creu en la influència de *Massalia* sobre *Rhode*, ja que, segons ell aquesta última està totalment dins de l'àrea d'influència d'*Emporion*, que arribaria fins al Rosselló. Segons aquest autor, els percentatges de ceràmica massaliota són erronis (SANMARTÍ 1992, 36-37).

88. Sobre Marsella i el seu imperialisme és imprescindible l'obra de CLAVEL-LÉVÊQUE (1977).

89. (TRÉZINZ 1989, 20) En un principi s'interpretava l'urbanisme d'*Olbia* amb una concepció quasi arcaica, illes de cases de 34'51 x 11'12 m, massa antiquat per l'època en què es va fundar aquesta colònia. Un estudi metrològic més acurat va demostrar que la planificació de la ciutat respon a una modulació més complexa.

90. Val a dir, però, que aquestes mides són teòriques ja que la llargada coneguda és únicament de 34 m.

91. Malgrat això no podem oblidar el marcat emporitanisme de la zona del Rosselló o els entorns de Narbona. No hauríem, doncs, de considerar *Rhode* com l'extrem sud de la frontera de *Massalia*.

92. L'antiga colònia *rodí*? O algun establiment indígena del s. V aC?

Probablement, aquesta seria una empresa destinada a fracassar, ja que la implantació emporitana cap a l'interior ja seria imparable, i això queda reflectit en la progressiva decadència d'aquesta moneda, símbol de l'empresa, que desapareix definitivament cap al 240 aC.

Seria en aquest context on, a principis del s. III aC, la colònia de *Rhode* es «reconvertiria», amb una ampliació substancial de la seva superfície, probablement a causa de l'assimilació de nova gent. Ara, abandonant el comerç cerealístic, se centraria en l'explotació del recurs natural que tenen més a l'abast, la sal, i l'elaboració d'un nou producte, en aquest cas una imitació de qualitat de la vaixel·la itàlica que s'està estenent pel Mediterrani Occidental, amb un cert èxit comercial.

Novament, però, *Rhode* no podrà afrontar la lluita amb un enemic comercial superior, la ceràmica denominada *Campaniana A*⁹³ circumstància que tornarà a fer entrar la ciutat en una certa decadència. Potser aquest fet, i l'afavoriment d'*Emporion* per part dels romans, provocarà que *Rhode* s'aliï amb el bàndol enemic durant la gran rebel·lió indígena contra l'invasor romà, cosa que va provocar la primera acció de guerra de la repressió romana per part del cònsol Cató (LIV, XXXIV, 8) i la destrucció (no necessàriament física) de la *polis* de *Rhode*, i la seva absorció dins la *chora* emporitana (RUIZ DE ARBULO 1992, 71)

A partir d'aquest moment *Rhode*, la «petita ciutat» (*polikhion*) dels emporitans que cita *Estrabó* (III,4,8), entrarà en una dinàmica diferent, ja dins d'un context totalment romà.

David Vivó

Universitat de Girona
P/ Ferrater i Mora, núm. 1
17071 - Girona

93. Sembla que hi ha una relació proporcional entre l'arribada de *Campaniana A* a *Emporion* i la desaparició progressiva de la ceràmica del *Taller de les tres palmetes radials* (SANMARTÍ 1978, 606). S'ha de tenir en compte, però, que Sanmartí situa aquest fet en la segona meitat del s. III aC; actualment això s'hauria de revisar cap als volts del 195 aC.

Bibliografia

AINAUD 1965

J. Ainaud, «La plaza fuerte de Rosas», *Revista de Gerona*, 31, 1965, 38-42.

ARCELIN 1995

P. Arcelin, «Arles protohistorique, centre d'échanges économiques et culturels», *Collection Etudes Massaliètes*, 4, 1995, 325-338.

BALLBÉ et al. 1986

X. Ballbé, J. Barberà, O. Barrial, J. Folch, X. Menéndez, C. Miró, M. T. Miró, N. Miró, N. Molist i J. M. Solies, «Distribución del espacio en el poblado ibérico de la Peña del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)», *Arqueología Espacial*, 9, 1986, 303-320.

BOYD i JAMESON 1981

T. D. Boyd i M. H. Jameson, «Urban and rural land Division in Ancient Greece», *Hesperia*, 50-IV, 1981, 327-342.

CLAVEL-LÉVÊQUE 1977

M. Clavel-Lévêque, *Marseille grecque. La dynamique d'un imperialisme marchand*, Marsella, 1977.

COUPRY 1971

J. Coupry, «Olbia, la massaliote», *Simposio Internacional de colonizaciones*, Barcelona, 1971, 191-199.

CUFÍ i RIURÓ 1961

F. Cufí i F. Riuró, «Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona)», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XV, 1961-62, 203-224.

DOMÍNGUEZ 1990

A. J. Domínguez Monedero, «La ciudad Griega de Rhode en Iberia y la cuestión de su vinculación con

Rodas», *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 28, 1990, 13-25.

FUSARO 1981

D. Fusaro, «Note di architecture domestica greca nel periodo tardo-geométrico e arcaico», *Dialoghi di Archeologia*, 3, 1981, 5-30.

GARCÍA BELLIDO 1945

A. García y Bellido, *España y los españoles hace dos mil años según la «Geografía» de Estrabón*, Madrid, 1945.

GARCÍA BELLIDO 1948

A. García y Bellido, *Hispania Graeca I*, Barcelona, 1948.

GRAHAM 1966

J. W. Graham, «Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House», *Phoenix*, 20, 1966, 3-31.

GUADAN 1955-56

A. M. Guadan, *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, Barcelona, 1955-56.

HESNARD 1995

A. Hesnard, «Les ports antiques de Marseille, Place Jules Verne», *Journal of Roman Archaeology*, 8, 1995, 65-77.

HOEPFNER i SCHWANDER 1986

W. Hoepfner i E. L. Schwander, *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland*, München, 1986.

JAMESON 1990a

M. H. Jameson, «Private Space and the Greek City»,

a O. Murray i S. Price, *The Greek City. From Homer to Alexander*, Oxford, 1990, 171-198.

JAMESON 1990b

M. H. Jameson, «Domestic Space in the Greek City-State», a S. Kent *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*, Cambridge, 1990, 92-113.

MALUQUER DE MOTES 1983

J. Maluquer de Motes, «Rhode, Roses», *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys. Excavacions arqueològiques a Catalunya*, I, Barcelona, 1983, 331-332.

MAR I RUIZ DE ARBULO 1993

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Ampúrias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, 1993.

MARTÍN 1983

A. Martín, «Aportació de les excavacions de Roses a l'estudi del comerç massaliota a l'Alt Empordà, en els segles IV-III aC», *Cypsela*, 4, 1983, 113-122.

MARTÍN 1990

A. Martín, «Difusión de las ánforas masaliotas en la zona nordeste de Catalunya», *Collection Etudes Massaliètes*, 2, 1990, 161-164.

MARTÍN inèdita

A. Martín, *Memòria de les campanyes d'excavació de 1979 a 1984 al Barri Helenístic de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, vol. I, inèdita.

MARTÍN et al. 1977

A. Martín, J. Nieto i J. M. Nolla, *Excavaciones en la Ciudadela de Rosas. Campañas de 1976 y 1977*, Girona, 1977.

MARTÍN et al. 1982

A. Martín, J. Nieto i J. M. Nolla, «Ciudadela de Rosas, Roses», *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys. Excavacions arqueològiques a Catalunya*, I, Barcelona, 1983, 333-337.

MARTÍN 1979

R. Martín, *L'urbanisme dans la Grèce Antique*, París, 1979.

NICKELS 1981

A. Nickels, «Recherches sur la topographie de la ville antique d'Agde (Hérault)», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 4, 1981, 29-50.

NIETO 1993

J. Nieto, *El edificio «A» de la ciudadela de Rosas (La terra sigillata africana)*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona, 1993.

NOLLA 1993

J. M. Nolla, «Les ciutats romanes del Nord-est de Catalunya. Els municipis flavis», *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 1993, 659-666.

NOLLA I NIETO 1982

J. M. Nolla i J. Cases, «Una factoria de sala de peix a Roses», *Fonaments*, 3, 1982, 187-200.

NOLLA I CASES 1984

J. M. Nolla i J. Cases, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona, 1984.

OLIVA 1965

M. Oliva, «Historia de las excavaciones de Rosas», *Revista de Gerona*, 31, 1965, 63-74.

PALOL 1965

P. de Palol, «Rosas, de la antigüedad a la edad media», *Revista de Gerona*, 31, 1965.

PEDRON 1991

M. J. Pedron, *Las importaciones de cerámica ática de Rhode (Barrio Helenístico, 1963-1970)*, treball de 3er cicle, inèdit, Universitat de Lleida, 1991.

PENA 1993

M. J. Pena, «El municipio flavio de Rhode: una hipótesis errónea», *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 1993, 667-674.

PESANDO 1967

F. Pesando, *Oikos et Ktesis. La casa greca in età classica*. Perugia, 1967.

PESANDO 1989

F. Pesando, *La casa dei greci*, Milano, 1989.

PLA 1966

J. Pla, «El emplazamiento de Rhode restablecido», *Destino*, 1483, 1966.

PONS I MOLIST 1991

E. Pons i M. Molist, «Las estructuras de combustión de la protohistoria en la Cataluña litoral», pre-actes del XXI Congreso Nacional de Arqueología, Terol, octubre de 1991.

PUIG et al. 1994

A. M. Puig, M. Pujol, G. Vieyra i C. Carrascal, «Els recintes emmurallats de la vila medieval de Rosas», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 27, 1994, 19-41.

PUIG et al. 1995

A. M. Puig, C. Carrascal, G. Vieyra i M. Teixidor, «L'evolució urbana a l'antic solar de la vila medieval de Rosas (dels segles V al XVII)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 28, 1995, 43-69.

PUIG et al. 1996

A. M. Puig, C. Carrascal, G. Vieyra i M. Teixidor, «Els principals punts d'actuació al jaciment múltiple de la Ciudadela de Rosas (Alt Empordà)», *III Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners (la Selva), 1996, 242-251.

- PUJOL 1992
M. Pujol, «La ciutat romana de Rhode», *Programa de Festa Major*, Roses, 1992 (4 pp.).
- PUJOL 1994
M. Pujol, «L'emissari submarí d'aigües residuals de Roses», *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Torroella de Montgrí, 1994, 87-92.
- RIDER 1916
B. C. Rider, *The Greek House*, Cambridge, 1916 (reed. Chicago, 1964).
- ROBINSON I GRAHAM
D. M. Robinson i J. W. Graham, *Excavations at Olinth VIII. The Hellenic House*, Baltimore, 1939.
- RUIZ DE ARBULO 1984
J. Ruiz de Arbulo, «Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el golfo de Rosas», *Arqueologia Espacial*, 4, 1984, 115-140.
- RUIZ DE ARBULO 1990
J. Ruiz de Arbulo, «Rutas marítimas y colonización en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas», *Italica*, 18, 1990, 79-116.
- RUIZ DE ARBULO 1992
J. Ruiz de Arbulo, «Emporion. Ciudad y territorio (s. VI-I aC). Algunas reflexiones preliminares», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, 1992, 59-74.
- SANMARTÍ 1978
E. Sanmartí, *La Cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Barcelona, 1978.
- SANMARTÍ 1992
E. Sanmartí, «Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents», *Marseille grecque et la Gaule. Collection Etudes Massaliètes*, 3, 1992, 27-41.
- SANTIAGO 1994
R. A. Santiago, «Enigmas entorno a Saguntum y Rhoda», *Faventia*, 16/2, 1994, 51-64.
- TRENZINY 1989
H. Trenziny, «Métrologie, Architecture et Urbanisme dans le monde massaliète», *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 22, 1989, 1-46.
- VIVO 1994
D. Vivo, *Arquitectura i Urbanisme del Barri Hel·lenístic de la Ciutadella de Roses*, memòria de recerca de tercer cicle de la UAB, 1994.
- WYCHERLEY 1962
R. L. Wycherley, *How the Greeks Built Cities*, New York-London, 1962.